

Розділ 3. Інтегральне числення функцій однієї змінної

Тема 3.1. Невизначений інтеграл

Первісна. Означення. Властивості

Відомо, як розв'язується така задача:

дана функція $F(x)$; знайти похідну $F'(x) = f(x)$.

Обернена задача:

Дана функція $f(x)$; знайти таку функцію $F(x)$, щоб $F'(x) = f(x)$.

Тобто, $(?)' = f(x)$.

Приклад. Нехай $f(x) = x^4$. Знайти $F(x)$.

$$F(x) = \frac{x^5}{5} + C, \text{ бо } \left(\frac{x^5}{5} + C \right)' = x^4.$$

О. Функція $F(x)$ називається *первісною* («первообразной» рос.) для функції $f(x)$ на проміжку (a, b) , якщо

$$F'(x) = f(x) \text{ для } \forall x \in (a, b)$$

Мають місце властивості:

1⁰. Якщо $F(x)$ первісна для функції $f(x)$ на (a, b) , то $F(x) + C$ - також первісна для $f(x)$ на (a, b) .

2⁰. Якщо $F_1(x), F_2(x)$ - дві первісні для функції $f(x)$ на (a, b) , то

$F_1(x) - F_2(x) = C$, тобто різниця двох первісних для функції $f(x)$ є константою.

Без доведення.

Невизначений інтеграл. Означення. Властивості

О. *Невизначеним інтегралом* від функції $f(x)$ на проміжку (a, b) називається сукупність первісних $F(x) + C$ для функції $f(x)$ на цьому проміжку, де C - довільна стала, а функція $F(x)$ така, що $F'(x) = f(x)$.

Позначення невизначеного інтеграла: $\int f(x) dx$.

Отже, за означенням

$$\int f(x) dx = F(x) + C \quad (1), \text{ де } F'(x) = f(x). \quad (2)$$

$$\text{Тоді } \int x^4 dx = \frac{x^5}{5} + C, \quad \text{бо } \left(\frac{x^5}{5} \right)' = x^4;$$

$$\int \cos x dx = \sin x + C, \quad \text{бо } (\sin x)' = \cos x;$$

$$\int \frac{dx}{1+x^2} = \arctg x + C, \text{ бо } (\arctg x)' = \frac{1}{1+x^2}.$$

Мають місце *власності*:

$$1^0. \left(\int f(x) dx \right)' = f(x)$$

$$\underline{\text{Д.}} \left(\int f(x) dx \right)' = (F(x) + C)' = F'(x) = f(x)$$

$$2^0. d \left(\int f(x) dx \right) = f(x) dx$$

$$\underline{\text{Д.}} d \left(\int f(x) dx \right) = \left(\int f F(x) dx \right)' \cdot dx = f(x) \cdot dx$$

$$3^0. \int f'(x) dx = f(x) + C$$

$$4^0. \int d(f(x)) = \int f'(x) dx = f(x) + C$$

$$5^0. \int a f(x) dx = a \int f(x) dx, a \square \text{ число.}$$

$$6^0. \int [f_1(x) \pm f_2(x)] dx = \int f_1(x) dx \pm \int f_2(x) dx$$

$$7^0. \int f(ax) dx = \frac{1}{a} F(ax) + C, (*)$$

де $F(ax)$ - первісна для $f(ax)$, a - деяке число.

Д. Візьмемо похідну від правої частини (*) і доведемо, що вона дорівнює підінтегральній функції $f(ax)$.

$$\begin{aligned} \left(\frac{1}{a} F(ax) + C \right)'_x &= \frac{1}{a} \underbrace{(F(ax))'_{ax} \cdot (ax)'_x}_{\text{як похідна складної функції}} = \frac{1}{a} (F(ax))'_{ax} \cdot a = \\ &= (F(ax))'_x = f(ax), \text{ бо за умовою } F(ax) \text{ первісна для } f(ax). \end{aligned}$$

Аналогічно:

$$8^0. \int f(x+b) dx = F(x+b) + C,$$

де $F(x+b)$ первісна для $f(x+b)$, b - деяке число.

$$9^0. \int f(ax+b) dx = \frac{1}{a} F(ax+b) + C,$$

де $F(ax+b)$ первісна для $f(ax+b)$, a, b - деякі числа.

Основна таблиця інтегралів

Степенева і показникова функції

$$\begin{cases}
 1. \int x^\alpha dx = \frac{x^{\alpha+1}}{\alpha+1} + C, \alpha \neq -1 \\
 1.a) \int 1 \cdot dx = \int dx = x + C \quad (\alpha = 0 \text{ в формулі 1.}) \\
 2. \int \frac{dx}{x} = \ln|x| + C \\
 3. \int a^x dx = \frac{a^x}{\ln a} + C \\
 4. \int e^x dx = e^x + C
 \end{cases}$$

Тригонометричні функції

$$\begin{cases}
 5. \int \sin x dx = -\cos x + C \\
 6. \int \cos x dx = \sin x + C \\
 7. \int \frac{dx}{\cos^2 x} = \operatorname{tg} x + C \\
 8. \int \frac{dx}{\sin^2 x} = -\operatorname{ctg} x + C
 \end{cases}$$

Обернені тригонометричні функції

$$\begin{cases}
 13. \int \frac{dx}{\sqrt{1-x^2}} = \arcsin x + C \\
 14. \int \frac{dx}{\sqrt{a^2-x^2}} = \arcsin \frac{x}{a} + C \\
 15. \int \frac{dx}{1+x^2} = \operatorname{arc} \operatorname{tg} x + C \\
 16. \int \frac{dx}{a^2+x^2} = \frac{1}{a} \operatorname{arc} \operatorname{tg} \frac{x}{a} + C
 \end{cases}$$

Деякі інтеграли від тригонометричних функцій

$$\begin{cases}
 20. \int \operatorname{tg} x dx = -\ln|\cos x| + C \\
 21. \int \operatorname{ctg} x dx = \ln|\sin x| + C \\
 22. \int \frac{dx}{\sin x} = \ln \left| \operatorname{tg} x \frac{x}{2} \right| + C \\
 23. \int \frac{dx}{\cos x} = \ln \left| \operatorname{tg} \left(\frac{x}{2} + \frac{\pi}{4} \right) \right| + C
 \end{cases}$$

Гіперболічні функції

$$\begin{cases}
 9. \int \operatorname{sh} x dx = \operatorname{ch} x + C \\
 10. \int \operatorname{ch} x dx = \operatorname{sh} x + C \\
 11. \int \frac{dx}{\operatorname{ch}^2 x} = \operatorname{th} x + C \\
 12. \int \frac{dx}{\operatorname{sh}^2 x} = -\operatorname{cth} x + C
 \end{cases}$$

Деякі часто вживані інтеграли

$$\begin{cases}
 17. \int \frac{dx}{a^2-x^2} = \frac{1}{2a} \ln \left| \frac{a+x}{a-x} \right| + C \\
 18. \int \frac{dx}{\sqrt{x^2 \pm a^2}} = \ln \left| x + \sqrt{x^2 \pm a^2} \right| + C \\
 19. \int \frac{x dx}{\sqrt{x^2 \pm a^2}} = \sqrt{x^2 \pm a^2} + C
 \end{cases}$$

Правильність формул можна перевірити диференціюванням лівої частини, тобто використовуючи означення.

Багато запам'ятати перші 19 формул.

Можна користуватись формулами 20-23, не витрачаючи часу на інтегрування.

Методи знаходження невизначених інтегралів

Метод заміни змінної

Г. Нехай

а) функція $f(x)$ неперервна на (a, b)

б) функція $x = \varphi(t)$ неперервна і диференційовна на (c, d)

в) функція $x = \varphi(t)$ має обернену функцію $t = \phi(x)$, яка є диференційовною.

Тоді має місце формула:

$$\int f(x) dx = \int f[\varphi(t)] \varphi'(t) dt, \quad (1)$$

в якій після взяття інтеграла справа покласти $t = \phi(x)$.

Д. Візьмемо похідні по x від лівої та правої частини формули (1)

$$\left(\int f(x) dx \right)'_x = f(x)$$

$$\begin{aligned} \left(\int f[\varphi(t)] \varphi'(t) dt \right)'_x &= \left(\int f[\varphi(t)] \varphi'(t) dt \right)'_t \cdot t'_x = \left| t'_x = \frac{1}{x'_t} = \frac{1}{\varphi'(t)} \right| = \\ &= f[\varphi(t)] \cdot \varphi'(t) \cdot \frac{1}{\varphi'(t)} = f[\varphi(t)] = \left| \begin{array}{l} t = \phi(x) \\ x = \varphi(t) \end{array} \right| = f(x). \end{aligned}$$

Праві частини однакові, отже і ліві рівні.

Це означає, що формула (1) вірна з точністю до довільної сталої.

Формула заміни змінної застосовується у вигляді:

$$\int f(x) dx = \left| \begin{array}{l} x = \varphi(t) \\ dx = \varphi'(t) dt \end{array} \right| = \int f[\varphi(t)] \varphi'(t) dt. \quad (2)$$

Після взяття інтеграла покласти $t = \phi(x)$, тобто повернутись до старої змінної.

Приклад. Знайти інтеграл, використовуючи заміну змінної

$$\begin{aligned} \int \frac{dx}{a^2 + x^2} &= \left| \begin{array}{l} x = a \cdot t \\ dx = a dt \\ t = \frac{x}{a} \end{array} \right| = \int \frac{a dt}{a^2 + a^2 t^2} = \frac{1}{a} \int \frac{dt}{1 + t^2} = \frac{1}{a} \operatorname{arctgt} + C = \\ &= \left| t = \frac{x}{a} \right| = \frac{1}{a} \operatorname{arctg} \frac{x}{a} + C. \end{aligned}$$

Метод підведення під знак диференціала

Метод є частинним випадком методу заміни змінної і базується на властивості інваріантності (незмінності) формули інтегрування відносно змінної інтегрування. На прикладах це виглядає так:

$$\int x^2 dx = \frac{x^3}{3} + C; \quad \int u^2 du = \frac{u^3}{3} + C; \quad \int \ln^2 d(\ln x) = \frac{\ln^3 x}{3} + C.$$

Формула застосована одна й таж, а змінні різні.

Формула для методу підведення під знак диференціала:

$$\int f[\varphi(x)] d(\varphi(x)) = F[\varphi(x)] + C, \quad (3)$$

де $F[\varphi(x)]$ - первісна для функції $f[\varphi(x)]$.

Переваги методу: після взяття інтеграла не треба переходити до старої змінної.

Приклади.

$$1. \int \sin^4 x \cos x dx = \left| d(\sin x) = \cos x dx \right| = \int \sin^4 x d(\sin x) = \frac{\sin^5 x}{5} + C$$

$$2. \int \frac{\ln^3 x}{x} dx = \left| d(\ln x) = \frac{dx}{x} \right| = \int \ln^3 x d(\ln x) = \frac{\ln^4 x}{4} + C$$

$$3. \int \frac{x}{x^2 + 1} dx = \left| \begin{array}{l} d(x^2 + 1) = 2x dx \\ x dx = \frac{d(x^2 + 1)}{2} \end{array} \right| = \frac{1}{2} \int \frac{d(x^2 + 1)}{x^2 + 1} = \frac{1}{2} \ln(x^2 + 1) + C$$

$$4. \int x(5x^2 + 7)^6 dx = \left| \begin{array}{l} d(5x^2 + 7) = 10x dx \\ x dx = \frac{d(5x^2 + 7)}{10} \end{array} \right| = \frac{1}{10} \int (5x^2 + 7)^6 d(5x^2 + 7) = \\ = \frac{1}{10} \cdot \frac{(5x^2 + 7)^7}{7} + C.$$

Інтегрування частинами в невизначеному інтегралі

Т. Нехай функція $u = u(x)$ та $v = v(x)$ диференційовні, тоді має місце формула:

$$\int u dv = u \cdot v - \int v du. \quad (1)$$

Формула (1) називається формулою інтегрування частинами.

Доведення. Відомо, що

$$d(u \cdot v) = v du + u dv.$$

Проінтегруємо ліву та праву частину:

$$\int d(u \cdot v) = \int v du + \int u dv$$

$$\int d(u \cdot v) \Rightarrow u \cdot v + C = \int v du + \int u dv$$

$$\int u dv = uv + C - \int v du$$

Константу C опускаємо, тобто приймає $C = 0$, бо довільна стала буде присутня після взяття інтеграла справа $\int v du$.

$$\text{Маємо: } \int u dv = u \cdot v - \int v du. \quad (1)$$

Зауваження. Труднощі в застосуванні формули (1) полягають у тому, що як правило задається інтеграл для обчислення у вигляді $\int f(x) dx$, а не $\int u dv$.

Тому виникає дві задачі:

1. Звести $\int f(x) dx$ до вигляду $\int u dv$
2. Обчислити $\int u dv$ за формулою. (1)

Розв'язання задачі 1 полягає в тому, щоб визначитись, що прийняти за u , а що за dv . Як правило, за u приймається множник, який спрощується від диференціювання.

Існують рекомендації щодо такого вибору.

Існують спеціальні класи інтегралів, для яких застосовують вказаний метод.

Наведемо деякі такі класи функцій з вказанням, що приймається за u та dv .

$$1) \underbrace{\int P_n(x)}_u \underbrace{\cos mx dx}_{dv}, \quad \underbrace{\int P_n(x)}_u \underbrace{\sin mx dx}_{dv}, \quad \underbrace{\int P_n(x)}_u \underbrace{e^{mx} dx}_{dv}$$

Тут $P_n(x)$ - многочлен степеня n , n, m - задані числа.

$$2) \underbrace{\int P_n(x)}_u \underbrace{\arctg mx dx}_{dv}, \quad \underbrace{\int P_n(x)}_u \underbrace{\arcsin mx dx}_{dv}, \quad \underbrace{\int P_n(x)}_u \underbrace{\ln x dx}_{dv}$$

$$3) \int e^{\alpha x} \cos \beta x dx, \quad \int e^{\alpha x} \sin \beta x dx.$$

Тут немає значення, що приймати за u , двічі застосовується метод інтегрування частинами, в результаті чого приходимо до рівняння відносно шуканого інтеграла.

Метод інтегрування частинами може застосовуватись повторно, наприклад для інтегралів

$$\int x^2 e^x dx, \quad \int x^3 \sin x dx \quad \text{та інших.}$$

Розглянемо приклади, на яких проілюструємо схему застосування методу, що розглядається.

Приклади.

$$1. \int x e^{5x} dx = \left| \begin{array}{l} u = x; \quad du = dx \\ dv = e^{5x} dx; \quad v = \int e^{5x} dx = \left| d(5x) = 5dx \right| = \left| \int u dv = u \cdot v - \int v du \right| = \\ = \frac{1}{5} \int e^{5x} d(5x) = \frac{1}{5} e^{5x} + \text{C} \end{array} \right| = 0 \text{ (завжди, бо шукаємо одну функцію } v, \text{ а не сукупність)}$$

$$= x \cdot \frac{1}{5} e^{5x} - \frac{1}{5} \int e^{5x} dx = \frac{1}{5} x e^{5x} - \frac{1}{25} e^{5x} + C$$

$$2. I = \int \arctg x dx = \left| \begin{array}{l} u = \arctg x; \quad du = \frac{1}{1+x^2} dx \\ dv = dx; \quad v = \int dx = x \end{array} \right| = \left| \int u dv = u \cdot v - \int v du \right| =$$

$$= \operatorname{arctg} x \cdot x - \int \frac{x}{1+x^2} dx = x \operatorname{arctg} x - I_1$$

$$I_1 = \int \frac{x}{1+x^2} dx = \left| \begin{array}{l} d(1+x^2) = 2x dx \\ x dx = \frac{d(1+x^2)}{2} \end{array} \right| = \frac{1}{2} \int \frac{d(1+x^2)}{1+x^2} = \frac{1}{2} \ln(1+x^2) + C$$

$$I = x \operatorname{arctg} x - \frac{1}{2} \ln(1+x^2) + C.$$

Деякі вибрані питання

Комплексні числа

Основні поняття

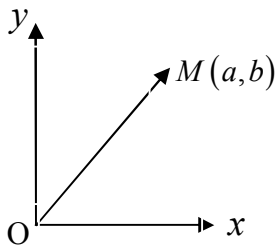
О.1. Комплексним числом називається вираз вигляду $z = a + bi$, де a та b - дійсні числа, i - уявна одиниця, яка задовольняє умову $i^2 = -1$. Число a називається дійсною частиною комплексного числа. Пишуть $a = \operatorname{Re} z$ (перші дві літери **Real** - дійсний франц.). Число b називають уявною частиною комплексного числа. Пишуть $b = \operatorname{Im} z$ (перші дві літери **Imaginaire** - уявний франц.).

Кажуть, що комплексне число

$$z = a + bi \quad (1)$$

записане в алгебраїчній формі.

На площині комплексне число зображується точкою або вектором

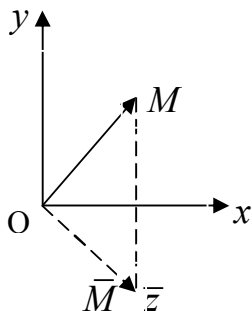
$$z \Leftrightarrow M(a, b)$$

Числу z відповідає т. $M(a, b)$ або вектору $\overrightarrow{OM}$ і, $z \Leftrightarrow \overrightarrow{OM}$

навпаки, точці або вектору відповідає число z .

О.2. Число $z = a - bi$ називається спряженим по відношенню до числа $z = a + bi$

Геометрично:

$$M(a, b)$$

$$\bar{M}(a, -b)$$

Дії над комплексними числами, заданими в алгебраїчній формі

Нехай $z_1 = x_1 + iy_1$, $z_2 = x_2 + iy_2$.

$$1. z_1 + z_2 = x_1 + iy_1 + x_2 + iy_2 = x_1 + x_2 + i(y_1 + y_2)$$

$$2. z_1 - z_2 = (x_1 - x_2) + i(y_1 - y_2)$$

$$3. z_1 \cdot z_2 = (x_1 + iy_1) \cdot (x_2 + iy_2) = x_1x_2 + ix_1y_2 + iy_1x_2 + i^2y_1y_2$$

$$z_1 \cdot z_2 = x_1x_2 - y_1y_2 + i(x_1y_2 + x_2y_1).$$

$$4. \frac{z_1}{z_2} = \frac{z_1}{z_2} \cdot \frac{z_2}{z_2} = \frac{(x_1 + iy_1)(x_2 - iy_2)}{(x_2 + iy_2)(x_2 - iy_2)} = \frac{x_1x_2 - ix_1y_2 + ix_2y_1 + y_1y_2}{x_2^2 - i^2y_2^2} =$$

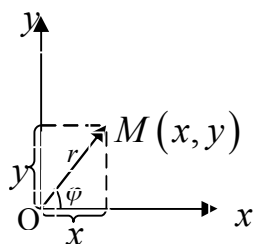
$$= \frac{x_1x_2 + y_1y_2 + i(x_2y_1 - x_1y_2)}{x_2^2 + y_2^2}.$$

$$\frac{z_1}{z_2} = \frac{x_1x_2 + y_1y_2}{x_2^2 + y_2^2} + i \frac{x_2y_1 - x_1y_2}{x_2^2 + y_2^2}.$$

На практиці формули не запам'ятовують, а запам'ятовують ідею їх отримання.

Тригонометрична форма комплексного числа

Зобразимо комплексне число $z = x + iy$ (1) на площині xOy .

r, φ - полярні координати точки M

$$r = |\overline{OM}|$$

$$\varphi = (\text{Ox}, \wedge \overline{OM})$$

З рисунку:

$$\begin{cases} x = r \cos \varphi \\ y = r \sin \varphi \end{cases} \quad (2)$$

Числа r і φ називаються модулем і аргументом комплексного числа.

$$r = |z| = \sqrt{x^2 + y^2} \quad (3) \quad \operatorname{tg} \varphi = \frac{y}{x} \quad (4)$$

Значення аргументу φ визначається з формули (4) з урахуванням того, в якій чверті знаходиться точка M . Аргумент визначається з точністю до доданка $2k\pi, k \in \mathbb{Z}$.

Якщо $-\pi < \varphi \leq \pi$, то значення φ називають головними значеннями аргументу і позначають $\varphi = \arg z$.

Підставимо (2) в (1) і отримаємо:

$$z = r(\cos \varphi + i \sin \varphi). \quad (3)$$

Формула (3) задає комплексне число z в тригонометричній формі.

Дії над комплексними числами, заданими в тригонометричній формі

Нехай $z_1 = r_1 (\cos \varphi_1 + i \sin \varphi_1)$

$z_2 = r_2 (\cos \varphi_2 + i \sin \varphi_2)$

$$1. z_1 \cdot z_2 = r_1 (\cos \varphi_1 + i \sin \varphi_1) \cdot r_2 (\cos \varphi_2 + i \sin \varphi_2) = \\ = r_1 \cdot r_2 = \left[\underbrace{\cos \varphi_1 \cdot \cos \varphi_2 - \sin \varphi_1 \sin \varphi_2}_{\cos(\varphi_1 + \varphi_2)} + i \underbrace{(\cos \varphi_1 \sin \varphi_2 + \sin \varphi_1 \cos \varphi_2)}_{\sin(\varphi_1 + \varphi_2)} \right]$$

$$z_1 \cdot z_2 = r_1 r_2 [\cos(\varphi_1 + \varphi_2) + i \sin(\varphi_1 + \varphi_2)]$$

(при множині модулі перемножуються, а аргументи додаються)

2. $z^n = z \cdot z \cdot \dots \cdot z$; $n \in \mathbb{N}$

$$z^n = [r(\cos \varphi + i \sin \varphi)]^n$$

$z^n = r^n (\cos n\varphi + i \sin n\varphi)$ - формула Муавра (Муавр – англ. математик).

$$\frac{z_1}{z_2} = \frac{z_1 \cdot \bar{z}_2}{z_2 \cdot \bar{z}_2} = \frac{r_1 (\cos \varphi_1 + i \sin \varphi_1) \cdot r_2 (\cos \varphi_2 - i \sin \varphi_2)}{r_2 (\cos \varphi_2 + i \sin \varphi_2) \cdot r_2 (\cos \varphi_2 - i \sin \varphi_2)} = \\ = \frac{r_1 \cos \varphi_1 \cos \varphi_2 + \sin \varphi_1 \sin \varphi_2 + i (\sin \varphi_1 \cos \varphi_2 - \sin \varphi_2 \cos \varphi_1)}{\underbrace{\cos^2 \varphi_2 - i^2 \sin^2 \varphi_2}_{\cos^2 \varphi_2 + \sin^2 \varphi_2 = 1}};$$

$$\frac{z_1}{z_2} = \frac{r_1}{r_2} [\cos(\varphi_1 - \varphi_2) + i(\varphi_1 - \varphi_2)].$$

При діленні $\frac{z_1}{z_2}$ модулі діляться, аргументи віднімаються.

4. $\sqrt[n]{z}$; $n \in \mathbb{N}$

$$\sqrt[n]{z} = \sqrt[n]{r(\cos \varphi + i \sin \varphi)} = \rho (\cos \psi + i \sin \psi)$$

Де ρ, ψ □ треба визначити.

$$\sqrt[n]{r(\cos \varphi + i \sin \varphi)} = \rho (\cos \psi + i \sin \psi).$$

Піднесемо до n □го степеня ліву та праву частини

$$r(\cos \varphi + i \sin \varphi) = \rho^n (\cos n\psi + i \sin n\psi).$$

Маємо рівність двох комплексних чисел, з чого випливає рівність їх модулів, аргументи відрізняються на $2k\pi$.

$$\begin{cases} \rho^n = r \\ n\psi = \varphi + 2k\pi \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} \rho = \sqrt[n]{r} \\ \psi = \frac{\varphi + 2k\pi}{n}, \quad k \in \mathbb{Z} \end{cases}.$$

Отже

$$\sqrt[n]{z} = \sqrt[n]{r} \left(\cos \frac{\varphi + 2k\pi}{n} + i \sin \frac{\varphi + 2k\pi}{n} \right), \quad k = \overline{0, n-1}.$$

Тут покладено $k = \overline{0, n-1}$, бо доведено, що тільки при цих значеннях k отримуємо n різних значень кореня. При інших значеннях k значення коренів повторюється за рахунок присутності доданку $2k\pi$.

Показникова форма комплексного числа

$$z = r(\cos \varphi + i \sin \varphi).$$

Має місце формула Ейлера:

$$e^{i\varphi} = \cos \varphi + i \sin \varphi.$$

Без доведення.

Тоді

$$z = r \cdot e^{i\varphi} - \text{показникова форма комплексного числа.}$$

Тоді нехай $z_1 = r_1 e^{i\varphi_1}$, $z_2 = r_2 e^{i\varphi_2}$:

$$1. z_1 \cdot z_2 = r_1 r_2 e^{i(\varphi_1 + \varphi_2)}$$

$$2. \frac{z_1}{z_2} = \frac{r_1}{r_2} e^{i(\varphi_1 - \varphi_2)}$$

$$3. z^n = r^n e^{in\varphi}$$

$$4. \sqrt[n]{z} = \sqrt[n]{r} e^{i \frac{\varphi + 2k\pi}{n}}, \quad k = \overline{0, n-1}.$$

Зауваження

Комплексні числа виникають, наприклад, при розв'язанні алгебраїчних рівнянь.

Приклад 1. Знайти корені рівняння.

$$x^2 + 1 = 0$$

$$x^2 = -1 \Rightarrow x = \pm \sqrt{-1} = x \quad x_{1,2} = \pm i$$

Приклад 2. Знайти корені рівняння:

$$x^3 - 1 = 0$$

$$(x-1)(x^2 + x + 1) = 0$$

$$x-1 = 0 \Rightarrow x_1 = 1$$

$$x^2 + x + 1 = 0$$

$$D = b^2 - 4ac = 1 - 4 = -3; \quad \sqrt{D} = \sqrt{-3} = \underbrace{\sqrt{3}}_i \cdot \sqrt{-1} = i\sqrt{3}$$

$$x_{2,3} = \frac{-1 \pm i\sqrt{3}}{2} = -\frac{1}{2} \pm \frac{\sqrt{3}}{2}.$$

Зауважимо:

1. Рівняння має стільки коренів, дійсних або комплексних, який степе́нь цього рівняння;
2. Комплексні корені рівняння є комплексно-спряженими.
у прикладі 1: $x_1 = i$, $x_2 = -i$

у прикладі 2: $x_2 = -\frac{1}{2} + i\frac{\sqrt{3}}{2}$, $x_3 = -\frac{1}{2} - i\frac{\sqrt{3}}{2}$.

Тобто маємо пари комплексно-спряжених коренів.

3. Задані рівняння є рівняннями з дійсними коефіцієнтами, а серед коренів є комплексні:

4. Розкладання відповідних многочленів на множники, враховуючи відому формулу: $ax^2 + bx + c = a(x - x_1)(x - x_2)$, де x_1, x_2 - корені відповідного рівняння, виглядає так:

$$x^2 + 1 = (x - i)(x - (-i)) = (x - i)(x + i)$$

$$x^3 - 1 = (x - i) \left(x - \left(-\frac{1}{2} + i\frac{\sqrt{3}}{2} \right) \right) \cdot \left(x - \left(-\frac{1}{2} - i\frac{\sqrt{3}}{2} \right) \right) = (x - i)(x^2 + x + 1).$$

Розкладання многочлена на множники

Нехай задано многочлен n -го степеня

$$P_n(x) = b_0x^n + b_1x^{n-1} + \dots + b_n.$$

Розглядаємо відповідне рівняння

$$P_n(x) = 0.$$

Воно має n коренів. Нехай ці корені $a_1, a_2, \dots, a_n$.

Якщо всі корені дійсні, різні, то вони називаються простими або такими, що мають кратність $k = 1$.

Якщо серед цих коренів є однакові, то вони називаються кратними, їх кратність k_i .

Якщо серед цих коренів є комплексні, то вони в цю множину коренів входять парами, наприклад $a_1 = \alpha + i\beta$, $a_2 = \alpha - i\beta$.

У розкладанні цього многочлена на множники будуть присутні множники $(x - a_1)$ та $(x - a_2)$.

Знайдемо вираз для добутку

$$\begin{aligned} (x - a_1)(x - a_2) &= (x - (\alpha + i\beta)) \cdot (x - (\alpha - i\beta)) = ((x - \alpha) - i\beta) \cdot ((x - \alpha) + i\beta) = \\ &= (x - \alpha)^2 - (i\beta)^2 = (x - \alpha)^2 + \beta^2 = x^2 - 2\alpha x + \alpha^2 + \beta^2 = \\ &= \left. \begin{array}{l} -2\alpha = p \\ \alpha^2 + \beta^2 = q \end{array} \right\} = x^2 + px + q. \end{aligned}$$

Зазначимо тепер, що в розкладанні многочлена на множники, залежно від характеру коренів многочлена, присутні такі вирази:

а) $(x - a_1)$, якщо a_1 - дійсний корінь кратності $k = 1$ (простий);

б) $(x - a_1)^{\alpha_1}$, якщо a_1 - дійсний корінь кратності $k = \alpha_1$;

в) $(x^2 + px + q)$, якщо a_1, a_2 - комплексно-спряжені корені кратності $k = 1$ (кратності)

г) $(x^2 + px + q)^{\beta_1}$, якщо a_1, a_2 - комплексно-спряжені корені кратності $k = \beta_1$.

Для визначеності покладемо в формулі (1) $b_0 = 1$

$$P_n(x) = x^n + b_1x^{n-1} + b_2x^{n-2} + \dots + b_n.$$

Розкладання многочлена на множники виглядає так:

$$P_n(x) = (x - a_1)^{\alpha_1} \cdot (x - a_2)^{\alpha_2} \cdot \dots \cdot (x - a_k)^{\alpha_k} \times \\ \times (x^2 + p_1x + q_1)^{\beta_1} (x^2 + p_2x + q_2)^{\beta_2} \cdot \dots \cdot (x^2 + p_sx + q_s)^{\beta_s}, \quad (1)$$

де $a_i, p_j, q_j, i = \overline{1, k}, j = \overline{1, s}$ - дійсні числа;

$\alpha_j, \beta_j, j = \overline{1, s}$ - натуральні числа, які вказують на кратність відповідних коренів многочлена;

$$\alpha_1 + \alpha_2 + \dots + \alpha_k + 2\beta_1 + 2\beta_2 + \dots + 2\beta_s = n,$$

n - степінь многочлена.

Формула (1) означає, що многочлен з дійсними коефіцієнтами розкладається на лінійні та квадратичні множники.

Лінійні множники відповідають дійсним кореням рівняння, квадратичні – комплексним.

Раціональні дробі (дробово-раціональні функції)

Q. Раціональним дробом називається функція вигляду $\frac{Q_m(x)}{P_n(x)}$, де $Q_m(x)$ та $P_n(x)$

многочлени степенів m та n відповідно.

Якщо $m < n$, то раціональний дріб називається *правильним*.

Якщо $m \geq n$, то раціональний дріб називається *неправильним*.

Якщо раціональний дріб неправильний, то шляхом ділення можна виділити цілу та дробову частини.

$$\frac{Q_m(x)}{P_n(x)} = \underbrace{R_{m-n}(x)}_{\substack{\text{ціла частина} \\ \text{(многочлен)}}} + \frac{T_{m_1}(x)}{\underbrace{P_n(x)}_{\substack{\text{правильний} \\ \text{раціональний дріб}}}}, \quad m_1 < n.$$

Нехай $\frac{Q_m(x)}{P_n(x)}$ - правильний раціональний дріб.

Серед цих дробів виділяються 4 типи дробів, які називаються найпростішими.

$$\text{I тип: } \frac{A}{x-a}, \quad \text{II тип: } \frac{A}{(x-a)^k}, \quad k > 1,$$

$$\text{III тип: } \frac{Bx+C}{x^2+px+q}, \quad \text{IV тип: } \frac{Bx+C}{(x^2+px+q)^k}, \quad k > 1.$$

B, C, p, q - дійсні числа;

многочлен $x^2 + px + q$ - має комплексні корені, тобто $D = p^2 - 4q = \frac{p^2}{4} - q < 0$.

Розкладання правильного раціонального дробу на суму найпростіших дробів

Г. Будь-який правильний раціональний дріб $\frac{Q_m(x)}{P_n(x)}$, $m < n$ може бути представлений у

вигляді суми найпростіших дробів.

Без доведення.

Пояснення.

Нехай $P_n(x)$ подано у вигляді (1).

Тоді

$$\begin{aligned} \frac{Q_m(x)}{P_n(x)} &= \frac{Q_m(x)}{(x-a_1)^{\alpha_1} \cdot \dots \cdot (x-a_k)^{\alpha_k} \cdot (x^2+p_1x+q_1)^{\beta_1} \cdot \dots \cdot (x^2+p_sx+q_s)^{\beta_s}} = \\ &= \frac{A_1}{(x-a_1)^{\alpha_1}} + \frac{A_2}{(x-a_1)^{\alpha_1-1}} + \dots + \frac{A_{\alpha_1}}{(x-a_1)} + \\ &+ \dots + \\ &+ \frac{B_1}{(x-a_k)^{\alpha_k}} + \frac{B_2}{(x-a_k)^{\alpha_k-1}} + \dots + \frac{B_{\alpha_k}}{(x-a_k)} + \\ &+ \frac{C_1x+D_1}{(x^2+p_1x+q_1)^{\beta_1}} + \frac{C_2x+D_2}{(x^2+p_1x+q_1)^{\beta_1-1}} + \dots + \frac{C_{\beta_1}x+D_{\beta_1}}{(x^2+p_1x+q_1)} + \\ &+ \dots + \\ &+ \frac{E_1x+F_1}{(x^2+p_sx+q_s)^{\beta_s}} + \frac{E_2x+F_2}{(x^2+p_sx+q_s)^{\beta_s-1}} + \dots + \frac{E_{\beta_s}x+F_{\beta_s}}{(x^2+p_sx+q_s)}. \quad (3) \end{aligned}$$

Тут $A_i, \dots, B_i, C_i, D_i, \dots, E_i, F_i$ - деякі числа (коефіцієнти, які треба визначити).

Знаходження вказаних коефіцієнтів засноване на зведенні (3) до рівності двох многочленів, яку отримаємо звівши вираз в (3) справа до спільного знаменника, та опустивши цей знаменник (спільним знаменником є $P_n(x)$)

$$\frac{Q_m(x)}{P_n(x)} = \frac{T_{m_1}(x)}{P_n(x)} \Rightarrow Q_m(x) = T_{m_1}(x), \quad (4)$$

$\xrightarrow{\text{опустили знаменник}}$

тут $Q_m(x)$ має задані коефіцієнти,

$T_{m_1}(x)$ має вказані коефіцієнти, які треба визначити.

Для знаходження невідомих коефіцієнтів використовують методи:

1. *Метод задання частинних значень.*

У співвідношенні (4) надаємо x деякі числові значення (як правило це дійсні корені многочлена $P_n(x)$ - знаменника дробу).

Розв'язавши рівняння (4) відносно невідомих коефіцієнтів, отримаємо їх значення.

2. *Метод невизначених коефіцієнтів.*

У рівності многочленів (4) прирівнюємо коефіцієнти при однакових степенях x .

У результаті отримуємо систему лінійних алгебраїчних рівнянь відносно невідомих коефіцієнтів. Розв'язуємо її відомими методами.

3. *Комбінація методів задання частинних значень та методу невизначених коефіцієнтів.*

Спочатку використовують метод 1, потім метод 2.

Найчастіше використовується саме комбінація методів 1 і 2.

Приклад 1. Розкласти заданий правильний раціональний дріб на суму найпростіших

дрібів:
$$\frac{Q_1(x)}{P_3(x)} = \frac{x+3}{(x-1)(x^2+1)}.$$

Розв'язання.

$$\frac{x+3}{(x-1)(x^2+1)} = \frac{A}{x-1} + \frac{Bx+C}{x^2+1}$$

Записано з урахуванням аналізу коренів знаменника:

$$x-1=0 \quad x=1 \text{ - корені дійсні}$$

$$x^2+1=0 \quad D=0-4<0 \text{ - корені комплексні.}$$

Далі зводимо вираз справа до спільного знаменника.

Опустивши знаменник, отримаємо:

$$\frac{x+3}{(x-1)(x^2+1)} = \frac{A(x^2+1) + (Bx+C)(x-1)}{(x-1)(x^2+1)}$$

$$x+3 = A(x^2+1) + (Bx+C)(x-1)$$

Далі використаємо комбінацію методів 1 і 2.

$$x=1 \quad \left| \begin{array}{l} 4 = A \cdot 2 \Rightarrow A = 2 \end{array} \right.$$

$$x^2 \quad \left| \begin{array}{l} 0 = A + B \Rightarrow B = -A \Rightarrow B = -2 \end{array} \right.$$

$$x^1 \quad \left| \begin{array}{l} 1 = -B + C \Rightarrow C = 1 + B \Rightarrow C = -1 \end{array} \right.$$

Тоді

$$\frac{x+3}{(x-1)(x^2+1)} = \frac{2}{x-1} + \frac{-2x-1}{x^2+1}.$$

Приклад 2. Розкласти задані раціональні дроби на суму найпростіших дробів, не знаходячи коефіцієнтів.

а)

$$\frac{x^2+5x+2}{(x-1)^3 \cdot x^2 \cdot (x^2+2)^2} = \frac{A_1}{(x-1)^3} + \frac{A_2}{(x-1)^2} + \frac{A_3}{(x-1)} + \frac{B_1}{x^2} + \frac{B_2}{x} + \frac{C_1x+D_1}{(x^2+2)^2} + \frac{C_2x+D_2}{x^2+2}$$

б)
$$\frac{x}{x^2-5x+6} = \frac{x}{(x-3)(x-2)} = \frac{A}{x-3} + \frac{B}{x-2}.$$

знаменник розклали на

множники; $x^2-5x+6=0$; $x_1=3$, $x_2=2$.

Інтегрування раціональних дробів

1. Інтегрування найпростіших дробів.

а) I тип: $\frac{A}{x-a}$

$$\int \frac{A}{x-a} dx = A \int \frac{d(x-a)}{x-a} = A \ln|x-a| + C$$

б) II тип: $\frac{A}{(x-a)^k}, k > 1$

$$\int \frac{A}{(x-a)^k} dx = A \int (x-a)^{-k} d(x-a) = A \frac{(x-a)^{-k+1}}{-k+1} + C$$

в) III тип: $\frac{Ax+B}{x^2+px+q}, D=p^2-4q < 0 \Rightarrow \frac{p^2}{4} - q < 0,$

$$\int \frac{Ax+B}{x^2+px+q} dx = \int \frac{Ax+B}{\left(x^2 + 2\frac{p}{2}x + \frac{p^2}{4}\right) + \left(q - \frac{p^2}{4}\right)} dx = \left| \begin{array}{l} q - \frac{p^2}{4} > 0 \\ q - \frac{p^2}{4} = a^2 \end{array} \right| =$$

знаменник має
комплексні корені
позначення

виділяємо повний квадрат

$$= \int \frac{Ax+B}{\left(x + \frac{p}{2}\right)^2 + a^2} dx = \left. \begin{array}{l} x + \frac{p}{2} = t \\ x = t - \frac{p}{2} \\ dx = dt \end{array} \right| = \int \frac{A\left(t - \frac{p}{2}\right) + B}{t^2 + a^2} dt =$$

заміна

розкрили дужки і на суму двох інтегралів

$$= A \int \frac{t}{t^2+a^2} dt + \left(B - A\frac{p}{2}\right) \int \frac{dt}{t^2+a^2} = \frac{A}{2} \int \frac{d(t^2+a^2)}{t^2+a^2} + \left(B - A\frac{p}{2}\right) \cdot \frac{1}{a} \operatorname{arctg} \frac{t}{a} =$$

$$= \frac{A}{2} \ln(t^2+a^2) + \left(B - A\frac{p}{2}\right) \frac{1}{a} \operatorname{arctg} \frac{t}{a} + C = \left. \begin{array}{l} t = x + \frac{p}{2} \\ t^2 + a^2 = \left(x + \frac{p}{2}\right)^2 + a^2 \\ = x^2 + px + q \end{array} \right| =$$

$$= \frac{A}{2} \ln(x^2 + px + q) + \left(B - A\frac{p}{2}\right) \frac{1}{a} \operatorname{arctg} \frac{x + \frac{p}{2}}{a} + C, a^2 = q - \frac{p^2}{4}.$$

г) IV тип

$$\int \frac{Ax + B}{(x^2 + px + q)^k} dx$$

$k > 1$, $p^2 - 4q < 0$ - не наводимо через громіздкість виведення. Див. літературу.

2. Інтегрування правильного раціонального дробу.

$$\int \frac{Q_m(x)}{P_n(x)} dx, \quad m < n.$$

Раціональний дріб розкладається на суму найпростіших дробів, кожний з яких інтегрується за наведеними в п 1. правилами.

3. Інтегрування неправильного раціонального дробу.

$$\int \frac{Q_m(x)}{P_n(x)} dx, \quad m \geq n.$$

$$\text{Підінтегральна функція } \frac{Q_m(x)}{P_n(x)} = \underbrace{R_{m-n}}_{\text{многочлен}} + \frac{T_{m_1}(x)}{\underbrace{P_n(x)}}_{\text{правильний раціональний дріб}}, \quad m_1 < n.$$

і тоді інтегрування зводиться до інтегрування многочлена та правильного раціонального дробу.

Приклад.

$$I = \int \frac{x}{x^2 - 5x + 6} dx = \int \frac{x}{(x-3)(x-2)} dx = \int \left(\frac{A}{x-3} + \frac{B}{x-2} \right) dx$$

$$\frac{x}{(x-3)(x-2)} = \frac{A}{x-3} + \frac{B}{x-2}$$

$$x = A(x-2) + B(x-3)$$

$$x = 3 \quad \left| \quad 3 = A \cdot 1; \quad A = 3$$

$$x = 2 \quad \left| \quad 2 = B \cdot (-1); \quad B = -2$$

$$I = \int \left(\frac{3}{x-3} + \frac{-2}{x-2} \right) dx = 3 \int \frac{dx}{x-3} - 2 \int \frac{dx}{x-2} =$$

$$= 3 \int \frac{d(x-3)}{x-3} - 2 \int \frac{d(x-2)}{x-2} = 3 \ln|x-3| - 2 \ln|x-2| + C.$$

Зауваження.

Запис вигляду $R(x, y)$ означає, що задана функція, над аргументами якої x та y виконуються операції $+$, $-$, $\times$, $/$. Тобто, $R(x, y)$ означає раціональну функцію змінних x та y .

$R\left(x, x^{\frac{1}{2}}, x^{\frac{1}{3}}\right)$ - раціональна функція трьох змінних $x, x^{\frac{1}{2}}, x^{\frac{1}{3}}$. Наприклад,

$$R\left(x, x^{\frac{1}{2}}, x^{\frac{1}{3}}\right) = \frac{x + x^{\frac{1}{2}}}{x^{\frac{1}{3}}}.$$

Інтегрування деяких ірраціональних функцій

Розглянемо інтеграли виглядів:

$$1. \int R\left(x, x^{\frac{r_1}{s_1}}, x^{\frac{r_2}{s_2}}, \dots, x^{\frac{r_n}{s_n}}\right) dx$$

де $\frac{r_i}{s_i}$ - задані числа-дроби, $i = \overline{1, n}$.

Нехай k - спільний знаменник дробів $\frac{r_i}{s_i}$.

Тоді, якщо ввести заміну $x = t^k$, то

$x^{\frac{r_i}{s_i}} = \left(t^k\right)^{\frac{r_i}{s_i}} = t^{\frac{k \cdot r_i}{s_i}} = t^{k_i}$, $k_i \in \mathbb{Z}$, бо k ділиться на s_i (k - спільний знаменник, s_i - один із знаменників).

Отже,

$$\int R\left(x, x^{\frac{r_1}{s_1}}, x^{\frac{r_2}{s_2}}, \dots, x^{\frac{r_n}{s_n}}\right) dx = \left. \begin{array}{l} x = t^k \\ dx = kt^{k-1} dt \\ x^{\frac{r_i}{s_i}} = t^{k_i} \\ t = x^{\frac{1}{k}} \end{array} \right| = \int \underbrace{R\left(t^k, t^{k_1}, t^{k_2}, \dots, t^{k_n}\right) kt^{k-1} dt}_{\text{це раціональна функція однієї змінної } t: r(t)} = \int r(t) dt,$$

після взяття інтеграла треба повернутись до старої змінної, поклавши $t = x^{\frac{1}{k}}$.

$$2. \int R\left(x, \left(\frac{ax+b}{cx+d}\right)^{\frac{r_1}{s_1}}, \dots, \left(\frac{ax+b}{cx+d}\right)^{\frac{r_n}{s_n}}\right) dx,$$

де a, b, c, d - задані дійсні числа,

$\frac{r_i}{s_i}$ - задані числа дробів.

Нехай k - спільний знаменник дробів $\frac{r_i}{s_i}$.

Тоді, якщо ввести заміну $\frac{ax+b}{cx+d} = t^k$, то очевидно, що $x = r(t)$ - раціональна функція від t .

$$\left(\frac{ax+b}{cx+d}\right)^{\frac{r_i}{s_i}} = t^{k_i}, \quad k_i \in \mathbb{Z}.$$

$$\begin{aligned} \text{Отже } \int R\left(x, \left(\frac{ax+b}{cx+d}\right)^{\frac{r_1}{s_1}}, \dots, \left(\frac{ax+b}{cx+d}\right)^{\frac{r_n}{s_n}}\right) dx &= \left. \begin{array}{l} \frac{ax+b}{cx+d} = t^k \\ x = r(t) \\ dx = r'(t) dt \\ t = \left(\frac{ax+b}{cx+d}\right)^{\frac{1}{k}} \end{array} \right| = \\ &= \int \underbrace{R\left(r(t), t^{k_1}, t^{k_2}, \dots, t^{k_n}\right) r'(t) dt}_{\substack{\text{раціональна функція} \\ \text{однієї змінної } t: r_1(t)}} = \int r_1(t) dt, \end{aligned}$$

після взяття інтеграла треба повернутись до старої змінної, наклавши $t = \left(\frac{ax+b}{cx+d}\right)^{\frac{1}{k}}$.

Приклад. Обчислити інтеграл:

$$\begin{aligned} I = \int \frac{\sqrt{x}}{1+\sqrt[3]{x}} dx &= \left. \begin{array}{l} x = t^6 \\ dx = 6t^5 dt \\ \sqrt[3]{x} = t^2 \\ \sqrt{x} = t^3 \\ t = x^{\frac{1}{6}} \end{array} \right| = \int \frac{t^3}{1+t^2} \cdot 6t^5 dt = 6 \int \frac{t^8}{t^2+1} dt = \\ &= 6 \int \left(t^6 - t^4 + t^2 - 1 + \frac{1}{1+t^2} \right) dt = 6 \left(\frac{t^6}{6} - \frac{t^5}{5} + \frac{t^3}{3} - t + \operatorname{arctgt} \right) + C, \quad \text{де } t = x^{\frac{1}{6}}. \\ \frac{t^8}{t^2+1} &= t^6 - t^4 + t^2 - 1 + \frac{1}{t^2+1}. \end{aligned}$$

Для отримання цього виразу виконуємо ділення «кутом».

$$\begin{array}{r}
 t^8 \quad | \quad t^2 + 1 \\
 \hline
 t^8 + t^6 \quad | \quad t^6 - t^4 + t^2 - 1 \\
 \hline
 -t^6 \\
 \hline
 -t^6 - t^4 \\
 \hline
 \quad t^4 \\
 \hline
 \quad t^4 + t^2 \\
 \hline
 \quad -t^2 \\
 \hline
 \quad -t^2 - 1 \\
 \hline
 \quad 1
 \end{array}$$

Зауважимо, що підстановка, яка зводить ірраціональну підінтегральну функцію до раціональної, називається раціоналізуючою.

Зауваження. Інтеграл, що «не беруться».

Як було видно з диференціального числення, похідна від довільної елементарної функції є також функцією елементарною. Інакше кажучи, операція диференціювання не виводить з класу елементарних функцій. Цього не можна сказати про інтегрування. Доведено, що існують елементарні функції, інтеграл від яких не є елементарними функціями. Про такі інтегралі кажуть, що вони не обчислюються в скінченному вигляді або «не беруться». Доведено, наприклад, що «не беруться» такі інтегралі:

1. $\int \frac{\sin x}{x} dx$ - інтегральний синус
2. $\int \frac{\cos x}{x} dx$ - інтегральний косинус
3. $\int \frac{dx}{\ln x}$ - інтегральний логарифм
4. $\int e^{-x^2} dx$ - інтеграл ймовірностей
5. $\int x^\alpha \sin x dx$, $\int x^\alpha \cos x dx$, $\int x^\alpha e^x dx$, ($\alpha \neq 0, 1, 2, \dots$)

та ряд інших.

Вказані інтегралі хоча й існують, але не є елементарними функціями. В подібних випадках первісна являє собою деяку нову, неелементарну функцію, тобто функцію, яка не виражається через скінченне число арифметичних операцій і супероперацій над основними елементарними функціями.

Інтегралі вказаного типу беруться за допомогою рядів. Розділ «Ряди» вивчатиметься у третьому семестрі.

Інтегрування тригонометричних функцій

Будемо розглядати інтеграл, у яких підінтегральна функція є раціональною функцією змінних $\sin x$ та $\cos x$, тобто $R(\sin x, \cos x)$.

1. Універсальна підстановка.

Відомо, що функції $\sin x$ та $\cos x$ виражаються через $\operatorname{tg} \frac{x}{2}$, а саме:

$$\sin x = \frac{2 \operatorname{tg} \frac{x}{2}}{1 + \operatorname{tg}^2 \frac{x}{2}}; \quad \cos x = \frac{1 - \operatorname{tg}^2 \frac{x}{2}}{1 + \operatorname{tg}^2 \frac{x}{2}}.$$

Тому універсальною підстановкою є підстановка $t = \operatorname{tg} \frac{x}{2}$, за допомогою якої беруться інтеграли зазначеного нижче вигляду.

$$\int R(\sin x, \cos x) dx = \left. \begin{array}{l} t = \operatorname{tg} \frac{x}{2} \\ \frac{x}{2} = \operatorname{arctg} t \\ x = 2 \operatorname{arctg} t \\ dx = 2 \frac{1}{1+t^2} dt \\ \sin x = \frac{2t}{1+t^2} \\ \cos x = \frac{1-t^2}{1+t^2} \end{array} \right| = \int R\left(\frac{2t}{1+t^2}, \frac{1-t^2}{1+t^2}\right) \frac{2}{1+t^2} dt = \int r(t) dt.$$

Після взяття інтеграла треба покласти $t = \operatorname{tg} \frac{x}{2}$.

За допомогою вказаної підстановки беруться інтеграли вказаного вигляду, тому вона називається універсальною.

Але іноді ця підстановка призводить до громіздких викладок, тому застосовують інші підстановки, які враховують характер підінтегральної функції.

2. Нехай $R(\sin x, \cos x) = -R(\sin x, -\cos x)$, тобто підінтегральна функція непарна відносно $\cos x$.

Тоді

$$\begin{aligned} \int R(\sin x, \cos x) dx &= \int \frac{R(\sin x, \cos x)}{\cos x} \cdot \underbrace{\cos x dx}_{d(\sin x)} = \\ &= \int R_1(\sin x, \cos^2 x) d(\sin x) = \int R_1(\sin x, 1 - \sin^2 x) d(\sin x) = \\ &= |\sin x = t| = \int R_1(t, 1 - t^2) dt = \int r(t) dt. \end{aligned}$$

Після взяття інтеграла треба покласти $t = \sin x$.

3. Нехай $R(\sin x, \cos x) = -R(-\sin x, \cos x)$

Тобто підінтегральна функція непарна відносно $\sin x$.

Тоді, аналогічно попередньому:

$$\int R(\sin x, \cos x) dx = \int \frac{R(\sin x, \cos x)}{\sin x} \cdot \underbrace{\sin x dx}_{-d(\cos x)} =$$

$$\begin{aligned}
&= -\int R_1(\sin^2 x, \cos x) d(\cos x) = -\int R_1(1 - \cos^2 x, \cos x) d(\cos x) = \\
&= |\cos x = t| = -\int R_1(1 - t^2, t) dt = \left| \begin{array}{l} -R_1(1 - t^2, t) \\ = r(t) \end{array} \right| = \int r(t) dt.
\end{aligned}$$

Після взяття інтеграла треба покласти $t = \cos x$.

Зауваження. Далі будуть потрібні формули, що виражають $\cos^2 x$ та $\sin^2 x$ через tgx .

$$\begin{aligned}
\text{Відомо, що } \frac{1}{\cos^2 x} = 1 + tg^2 x &\Rightarrow \cos^2 x = \frac{1}{1 + tg^2 x}; \\
\frac{1}{\sin^2 x} = 1 + ctg^2 x = 1 + \frac{1}{tg^2 x} &= \frac{1 + tg^2 x}{tg^2 x}; \Rightarrow \sin^2 x = \frac{tg^2 x}{1 + tg^2 x}.
\end{aligned}$$

4. Нехай $R(\sin x, \cos x) = R(-\sin x, -\cos x)$, тобто підінтегральна функція парна відносно $\sin x$ і $\cos x$ присутні в парних степенях в підінтегральній функції.

$$\int R(\sin x, \cos x) dx = \int R_1(\sin^2 x, \cos^2 x) dx = \left| \begin{array}{l} t = tg \frac{x}{2} \\ \frac{x}{2} = \arctgt \\ dx = 2 \frac{1}{1+t^2} dt \\ \sin^2 x = \frac{t^2}{1+t^2} \\ \cos^2 x = \frac{1}{1+t^2} \end{array} \right| = \\
= \int R_1\left(\frac{t^2}{1+t^2}, \frac{1}{1+t^2}\right) \frac{2}{1+t^2} dt = \int r(t) dt.$$

Після взяття інтеграла треба покласти $t = tgx$.

5. Нехай підінтегральна функція є функцією від tgx , тобто $R(tgx)$

$$\int R(tgx) dx = \left| \begin{array}{l} tgx = t \\ x = \arctgt \\ dx = \frac{1}{1+t^2} dt \end{array} \right| = \int R(t) \frac{1}{1+t^2} dt = \int r(t) dt.$$

Після взяття інтеграла треба покласти $t = tgx$.

6. Нехай задано інтеграли вигляду

$$\int \sin \alpha x \cos \beta x dx, \quad \int \sin \alpha x \sin \beta x dx, \quad \int \cos \alpha x \cos \beta x dx.$$

У даному випадку підінтегральні функції перетворюються за допомогою відомих формул:

$$\sin \alpha \cos \beta = \frac{1}{2}(\sin(\alpha - \beta) + \sin(\alpha + \beta))$$

$$\sin \alpha \sin \beta = \frac{1}{2}(\cos(\alpha - \beta) - \cos(\alpha + \beta))$$

$$\cos \alpha \cos \beta = \frac{1}{2}(\cos(\alpha - \beta) + \cos(\alpha + \beta)).$$

Це зводить обчислення інтегралів до використання таблиці і інтегралів з методом підведення під знак диференціала.

Приклади.

1.

$$\int \frac{dx}{\sin x} = \left. \begin{array}{l} t = \operatorname{tg} \frac{x}{2} \\ \frac{x}{2} = \operatorname{arctg} t \\ x = 2 \operatorname{arctg} t \\ dx = \frac{2}{1+t^2} dt \\ \sin x = \frac{2t}{1+t^2} \end{array} \right| = \int \frac{1}{\frac{2t}{1+t^2}} \cdot \frac{2}{1+t^2} dt = \int \frac{1}{t} dt = \ln|t| + C = \left| t = \operatorname{tg} \frac{x}{2} \right| = \ln \left| \operatorname{tg} \frac{x}{2} \right| + C.$$

$$\begin{aligned} 2. \int \cos^3 x dx &= \int \underbrace{\cos^2 x}_{1-\sin^2 x} \cdot \underbrace{\cos x dx}_{d(\sin x)} = \int (1 - \sin^2 x) d(\sin x) = \\ &= \int d(\sin x) - \int \sin^2 x d(\sin x) = \sin x - \frac{\sin^3 x}{3} + C. \end{aligned}$$

Тут підінтегральна функція була непарна відносно $\cos x$, відокремили $\cos x$ і далі підведення під знак диференціала і тригонометричні формули.

$$\begin{aligned} 3. \int \cos^2 x dx &= \left| \cos^2 x = \frac{1 + \cos 2x}{2} \right| = \int \frac{1 + \cos 2x}{2} dx = \frac{1}{2} \int dx + \frac{1}{2} \int \cos 2x dx = \\ &= \frac{1}{2} x + \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2} \int \cos 2x d(2x) = \frac{1}{2} x + \frac{1}{4} \sin 2x + C. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} 4. \int \sin^2 x \cos^4 x dx &= \int (\sin x \cdot \cos x)^2 \cos^2 x dx = \\ &= \int \left(\frac{\sin 2x}{2} \right)^2 \cdot \frac{1 + \cos 2x}{2} dx = \frac{1}{8} \int \sin^2 x dx + \frac{1}{8} \int \sin^2 2x \cos 2x dx = \\ &= \frac{1}{8} \int \frac{1 - \cos 4x}{2} dx + \frac{1}{16} \int \sin^2 2x d(\sin 2x) = \frac{1}{16} x - \frac{1}{16} \cdot \frac{1}{4} \int \cos 4x d(4x) + \frac{1}{16} \cdot \frac{\sin^3 2x}{3} = \\ &= \frac{1}{16} x - \frac{1}{64} \sin 4x + \frac{1}{48} \sin^3 2x + C. \end{aligned}$$

Тригонометричні підстановки

Тригонометричні підстановки застосовуються для інтегралів спеціального вигляду, а саме:

$$1. \int R(x, \sqrt{a^2 - x^2}) dx$$

$$2. \int R(x, \sqrt{a^2 + x^2}) dx$$

$$3. \int R(x, \sqrt{x^2 - a^2}) dx$$

Підстановки підбираються таким чином, щоб добувався корінь квадратний з відповідних виразів.

$$\sqrt{a^2 - x^2} = |x = a \cos t| = \sqrt{a^2 (1 - \cos^2 t)} = \sqrt{a^2 \sin^2 t} = a \sin t$$

$$\sqrt{a^2 + x^2} = |x = atgt| = \sqrt{a^2 (1 + tg^2 t)} = \sqrt{a^2 \frac{1}{\cos^2 t}} = \frac{a}{\cos t}$$

$$\sqrt{x^2 - a^2} = \left| x = \frac{a}{\cos t} \right| = \sqrt{a^2 \left(\frac{1}{\cos^2 t} - 1 \right)} = \sqrt{a^2 \frac{1 - \cos^2 t}{\cos^2 t}} = atgt.$$

Тоді

$$1. \int R(x, \sqrt{a^2 - x^2}) dx = \left. \begin{array}{l} x = a \cos t \\ dx = -a \sin t dt \\ \sqrt{a^2 - x^2} = a \sin t \end{array} \right| = - \int R(a \cos t, a \sin t) a \sin t dt = \\ = \int R_1(\sin t, \cos t) dt.$$

$$2. \int R(x, \sqrt{a^2 + x^2}) dx = \left. \begin{array}{l} x = atgt \\ dx = a \frac{1}{\cos^2 t} dt \\ \sqrt{a^2 + x^2} = \frac{a}{\cos t} \end{array} \right| = \int R\left(atgt, \frac{a}{\cos t}\right) a \frac{1}{\cos^2 t} dt = \\ = \int R_1(\sin t, \cos t) dt.$$

$$3. \int R(x, \sqrt{x^2 - a^2}) dx = \left. \begin{array}{l} x = \frac{a}{\cos t} \\ dx = -\frac{a}{\cos^2 t} \cdot (\sin t) dt \\ \sqrt{x^2 - a^2} = atgt \end{array} \right| = \int R\left(\frac{a}{\cos t}, atgt\right) \cdot \frac{a \sin t}{\cos^2 t} dt = \\ = \int R_1(\sin t, \cos t) dt.$$

Приклад. Обчислити заданий інтеграл:

$$\int \frac{dx}{\sqrt{(1-x^2)^3}} = \left| \begin{array}{l} x = \cos t \\ dx = -\sin t dt \\ \sqrt{1-x^2} = \sin t \end{array} \right| = -\int \frac{\sin t}{\sin^3 t} dt = -\int \frac{1}{\sin^2 t} dt =$$

$$= ctgt + C = \frac{\cos t}{\sin t} + C = \frac{\cos t}{\sqrt{1-\cos^2 t}} + C = |\cos t = x| = \frac{x}{\sqrt{1-x^2}} + C.$$

Тема 3.2 Визначений інтеграл

Основні поняття

1) Нехай задана функція $f(x)$ неперервна на відрізку $[a, b]$. Розіб'ємо цей відрізок на частинні («частичные» - рус.) відрізки точками $a = x_0, x_1, \dots, x_n = b$, довжини відрізків $\Delta x_i = x_i - x_{i-1}$, $i = \overline{1, n}$. Кажуть, що виконано розбиття відрізка $[a, b]$.

Беремо точку ξ_i (кси - гр.), $\xi_i \in [x_{i-1}, x_i]$, знаходимо $f(\xi_i)$; $f(\xi_i) \cdot \Delta x_i$ і формуємо суму:

$$I_n = \sum_{i=1}^n f(\xi_i) \cdot \Delta x_i.$$

Це інтегральна сума для функції $f(x)$ на відрізку $[a, b]$.

Позначимо $\lambda = \max \Delta x_i$.

Q. Якщо існує границя інтегральної суми $\lim_{\lambda \rightarrow 0} I_n = \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n f(\xi_i) \cdot \Delta x_i$, яка не залежить від способу розбиття відрізка $[a, b]$ і вибору точок ξ_i , то ця границя називається визначеним інтегралом від функції $f(x)$ на відрізку $[a, b]$.

Позначення: $\int_a^b f(x) dx$.

Отже, за означенням: $\int_a^b f(x) dx = \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n f(\xi_i) \cdot \Delta x_i$ (1).

Якщо існує границя справа в (1), то кажуть, що функція $f(x)$ інтегровна на відрізку $[a, b]$.

2) Геометрично: фігура обмежена кривою $y = f(x)$, прямими $x = a$, $x = b$ та віссю Oy називається криволінійною трапецією.

Виконуємо розбиття відрізка $[a, b]$.

Тоді $f(\xi_i) \cdot \Delta x_i = S_i$ - площа i -го прямокутника з висотою $f(\xi_i)$, основою Δx_i ,

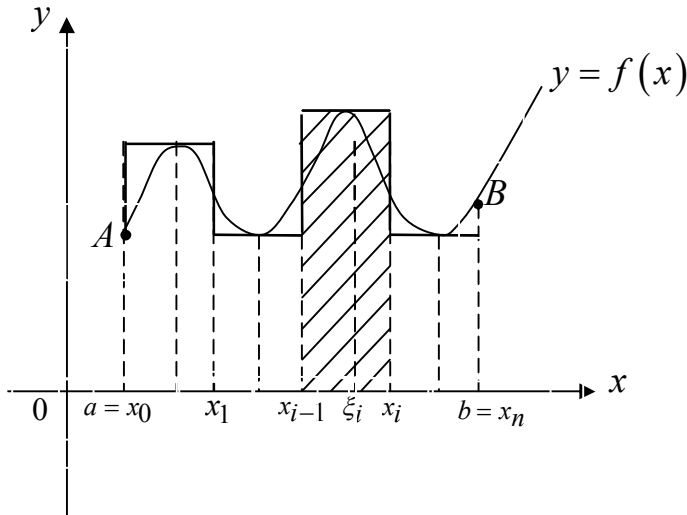
$\sum_{i=1}^n f(\xi_i) \cdot \Delta x_i = S_{\text{сх.ф.}}$ - площа східчатої фігури, складеної з вказаних прямокутників,

$\sum_{i=1}^n f(\xi_i) \cdot \Delta x_i \approx S_{aABb}$ - площа криволінійної трапеції.

Переходячи до границі (1) $\lambda = \max \Delta_i \rightarrow 0$ отримаємо, що

$$S_{\text{кр.трап.}} = \int_a^b f(x) dx$$

3) Деякі задачі, що зводяться до обчислення визначеного інтеграла:

1. Обчислити шлях, пройдений точкою за проміжок часу від α до β , якщо швидкість руху $V(t)$.

Виконуємо розбиття відрізка $[\alpha, \beta]$: $\alpha = t_0, t_1, \dots, t_n = \beta$.

Складаємо суму

$$\sum_{i=1}^n V(\xi_i) \Delta t_i \approx S,$$

де S - шлях, пройдений точкою за проміжок часу від α до β .

Переходячи до границі ($\lambda = \max \Delta t_i \rightarrow 0$), маємо

$$S = \int_{\alpha}^{\beta} V(t) dt.$$

2. Обчислити масу лінійного однорідного стрижня («стержня» - рус.), який розташовано на відріжку $[a, b]$, в кожній точці якого задана густина $\rho = \rho(x)$.

Виконуємо розбиття відріжку $[a, b]$:

$$a = x_0, x_1, \dots, x_n = b.$$

Складаємо суму

$$\sum_{i=1}^n \rho(\xi_i) \Delta x_i \approx m - \text{маса стрижня.}$$

Переходячи до границі ($\lambda = \max \Delta x_i \rightarrow 0$), отримаємо

$$m = \int_a^b \rho(x) dx.$$

4) Існують класи інтегрованих функцій, а саме:

Теорема 1. Якщо функція $f(x)$ неперервна на відрізку $[a, b]$, то вона інтегрована на цьому відрізку.

Теорема 2. Якщо функція $f(x)$ обмежена на відрізку $[a, b]$ і має на ньому скінчену кількість точок розриву I-го роду, то вона інтегрована на цьому відрізку.

Приклад інтегрованої функції: $f(x) = c$ на $[a, b]$, $c = const$.

Інтегральна сума:

$$\sum_{i=1}^n f(\xi_i) \Delta x_i = \sum_{i=1}^n c \Delta x_i = c \sum_{i=1}^n \Delta x_i = c(b-a).$$

Переходячи до границі, маємо: $\int_a^b c dx = c(b-a)$.

Приклад неінтегрованої функції:

Функція Діріхле

$$f(x) = \begin{cases} 1, & x - \text{раціональне}, x \in [a, b] \\ 0, & x - \text{іраціональне}, x \in [a, b]. \end{cases}$$

Інтегральна сума:

а) x - раціональне: $\sum_{i=1}^n f(\xi_i) \Delta x_i = \sum_{i=1}^n 1 \cdot \Delta x_i = b-a$,

б) x - іраціональне: $\sum_{i=1}^n f(\xi_i) \Delta x_i = \sum_{i=1}^n 0 \cdot \Delta x_i = 0$.

Тут границя інтегральної суми не існує, бо вона залежить від вибору точок ξ_i . Функція неінтегровна.

Властивості визначеного інтеграла

1⁰. $\int_a^a f(x) dx = 0$

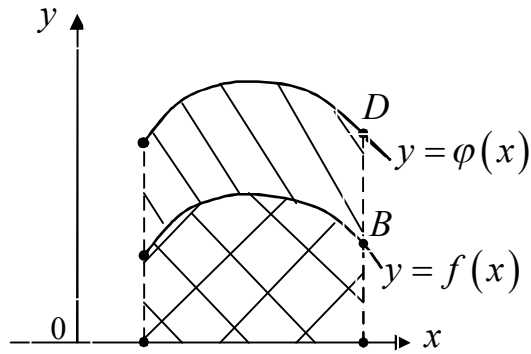
2⁰. $\int_a^b f(x) dx = -\int_b^a f(x) dx$, бо зліва $\Delta x_i < 0$

3⁰. $\int_a^b f(x) dx \geq 0$, якщо $f(x) \geq 0$

4⁰. $\int_a^b f(x) dx \leq \int_a^b \varphi(x) dx$, якщо $f(x) \leq \varphi(x)$ на $[a, b]$.

Геометрично:

для $f(x) \geq 0$, $\varphi(x) \geq 0$

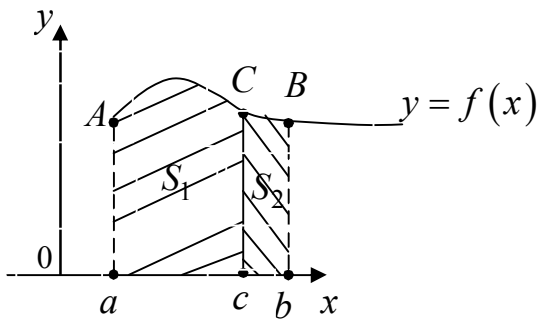
$$S_{aABb} \leq S_{aCDb}$$

5⁰. Властивість адитивності відносно проміжку інтегрування.

$$\int_a^b f(x) dx = \int_a^c f(x) dx + \int_c^b f(x) dx, \quad \forall a, b, c.$$

Геометрично:

для $a < c < b$, $f(x) \geq 0$.

$$S_{aABb} = S_1 + S_2$$

6⁰. Властивість лінійності.

$$\int_a^b [c_1 f_1(x) + c_2 f_2(x)] dx = c_1 \int_a^b f_1(x) dx + c_2 \int_a^b f_2(x) dx, \quad c_1, c_2 = \text{const.}$$

Без доведення.

7⁰. $\left| \int_a^b f(x) dx \right| \leq \int_a^b |f(x)| dx, \quad a < b.$

Модуль інтеграла $\leq$ інтегралу від модуля функції.

Без доведення.

8⁰. Теорема про оцінку визначеного інтеграла.

Якщо функція $f(x)$ на $[a, b]$ має найбільше та найменше значення M та m відповідно, то має місце співвідношення:

$$m(b-a) \leq \int_a^b f(x) dx \leq M(b-a) \quad (1)$$

Д. Згідно з умовою

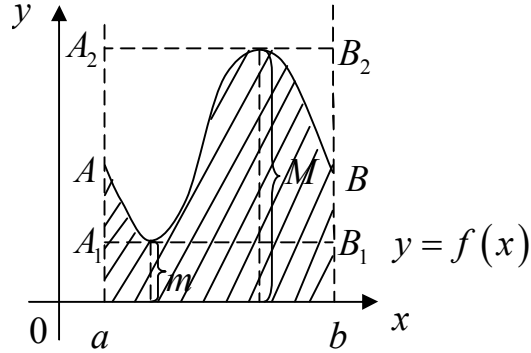
$$m \leq f(x) \leq M.$$

Проінтегруємо кожен частину нерівності на відріжку $[a, b]$.

$$\int_a^b m dx \leq \int_a^b f(x) dx \leq \int_a^b M dx$$

$$m(b-a) \leq \int_a^b f(x) dx \leq M(b-a).$$

Геометрично: для $f(x) \geq 0$

$$S_{aA_1B_1b} \leq S_{aABb} \leq S_{aA_2B_2b}$$

$S_{aA_1B_1b}$ - площа прямокутника з висотою m ;

S_{aABb} - площа криволінійної трапеції;

$S_{aA_2B_2b}$ - площа прямокутника з висотою M .

9⁰ . Теорема про середнє значення функції.

Якщо функція $f(x)$ $\square$ неперервна на $[a, b]$, то існує така точка $\xi \in [a, b]$, що має місце співвідношення:

$$\int_a^b f(x) dx = f(\xi) \cdot (b-a). \quad (2)$$

Д. Враховуючи, що $f(x)$ неперервна на $[a, b]$, вона приймає всі значення між її найменшим та найбільшим значенням, тобто

$$m \leq f(x) \leq M. \quad (3)$$

Згідно з властивістю 8⁰

$$m(b-a) = \int_a^b f(x) dx \leq M(b-a). \quad (1)$$

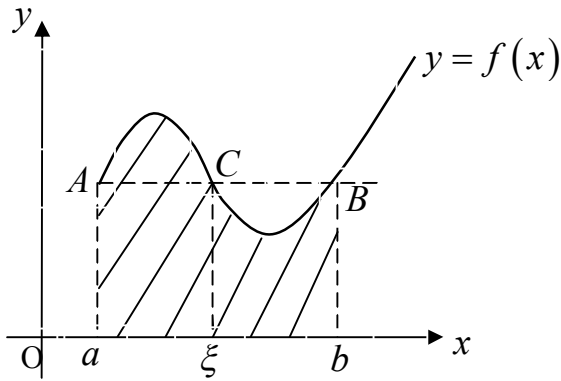
Ділимо всі частини нерівності на $(b-a)$

$$m \leq \frac{\int_a^b f(x) dx}{b-a} \leq M. \quad (4)$$

Порівнюємо (3) і (4). Знайдеться така точка $\xi \in [a, b]$, що

$$\frac{\int_a^b f(x) dx}{b-a} = f(\xi) \Rightarrow \int_a^b f(x) dx = f(\xi) \cdot (b-a).$$

Геометрично: для $f(x) \geq 0$

$$S_{\text{прям.}aABb} = S_{\text{кр.тра}ABb}$$

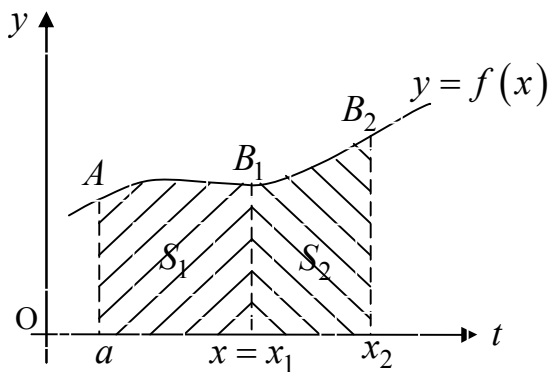
Площі криволінійної трапеції та прямокутника, з основою довжини $b - a$ і висотою $f(\xi)$, рівновеликі.

Інтеграл зі змінною верхньою межою

Вигляд інтеграла:

$$\int_a^x f(t) dt = \Phi(x). \quad (1)$$

Геометрично: $\int_a^x f(t) dt$ - змінна площа криволінійної трапеції (для $f(x) \geq 0$).

$$\int_a^{x_1} f(t) dt = S_1,$$

$$\int_a^{x_2} f(t) dt = S_2.$$

І. Нехай функція $f(x)$ неперервна і має місце співвідношення:

$$\Phi(x) = \int_a^x f(t) dt, \quad (1)$$

$$\text{то } \Phi'(x) = \left(\int_a^x f(t) dt \right)'_x = f(x). \quad (2)$$

$$\text{Д. } \Phi'(x) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta \Phi}{\Delta x}; \quad (*)$$

$$\Delta \Phi = \Phi(x + \Delta x) - \Phi(x) = \int_a^{x+\Delta x} f(t) dt - \int_a^x f(t) dt =$$

$$= \int_a^x \cancel{f(t) dt} + \int_x^{x+\Delta x} f(t) dt - \int_a^x \cancel{f(t) dt} = f(\xi)(x+\Delta x-x) = f(\xi) \cdot \Delta x.$$

↖ ↗
властивість 9^0

Підставимо в (*)

$$\Phi'(x) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\cancel{f(\xi)} \Delta x}{\cancel{\Delta x}} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} f(\xi) = \lim_{\xi \rightarrow x} f(\xi) = f(x).$$

Отже, $\Phi'(x) = f(x)$ (3), що й треба було довести.

Наслідок.

З (3) $\Phi'(x) = f(x)$ випливає, що $\Phi(x)$ є первісною для функції $f(x)$, причому

$$\Phi(x) = \int_a^x f(t) dt \quad (4).$$

Формула Ньютона-Лейбніца

Т. Якщо функція $f(x)$ неперервна на $[a, b]$, то має місце формула:

$$\int_a^b f(x) dx = F(b) - F(a), \quad (5)$$

де $F(x)$ - первісна для функції $f(x)$.

Д. Нехай $F(x)$ і $\Phi(x)$ дві первісні для функції $f(x)$. Відомо, що вони відрізняються на довільну сталу:

$$F(x) = \Phi(x) + C.$$

Врахуємо (4), що $\Phi(x) = \int_a^x f(t) dt$.

$$\text{Тоді } F(x) = \int_a^x f(t) dt + C. \quad (6)$$

Покладемо в (6) $x = a$ та $x = b$.

$$x = a; F(a) = \int_a^a f(t) dt + C = C \Rightarrow C = F(a)$$

$$x = b; F(b) = \int_a^b f(t) dt + C = \int_a^b f(t) dt + F(a).$$

Звідси $\int_a^b f(t) dt = F(b) - F(a)$, що й треба було довести.

Зауваження: на практиці формула (5) записується у вигляді:

$$\int_a^b f(x) dx = F(x) \Big|_a^b = F(b) - F(a), \quad (6)$$

де $F(x)$ - первісна для $f(x)$, $F(x) \Big|_a^b$ - читається так: подвійна підстановка від a до b .

Методи обчислення визначних інтегралів

Заміна змінної у визначному інтегралі

Г. Нехай:

- 1) функція $f(x)$ неперервна на $[a, b]$;
- 2) функція $x = \varphi(t)$ неперервна і має неперервну похідну $\varphi'(t)$ на $[\alpha, \beta]$;
- 3) $\forall t \in [\alpha, \beta]$ відповідні значення $x \in [a, b]$, причому $\varphi(\alpha) = a$, $\varphi(\beta) = b$.

Тоді має місце формула:

$$\int_a^b f(x) dx = \int_{\alpha}^{\beta} f[\varphi(t)] \varphi'(t) dt. \quad (1)$$

Д.

Нехай $F(x)$ - первісна для функції $f(x)$. Випишемо невизначені інтеграли, що відповідають лівій та правій частинам:

$$\int f(x) dx = F(x) + C$$

$$\int f[\varphi(t)] \varphi'(t) dt = F[\varphi(t)] + C.$$

Тоді

$$\int_a^b f(x) dx = F(x) \Big|_a^b = F(b) - F(a)$$

$$\int_{\alpha}^{\beta} f[\varphi(t)] \varphi'(t) dt = F[\varphi(t)] \Big|_{\alpha}^{\beta} = F \left[\underbrace{\varphi(\beta)}_b - \underbrace{\varphi(\alpha)}_a \right] = F(b) - F(a).$$

за умовою

Праві частини рівні, отже рівні і ліві, тобто маємо формулу (1).

При обчисленні інтегралів, формула (1) записується у вигляді:

$$\int_a^b f(x) dx = \left| \begin{array}{l} x = \varphi(t) \\ dx = \varphi'(t) dt \\ x = a \Rightarrow t = \alpha \\ x = b \Rightarrow t = \beta \end{array} \right| = \int_{\alpha}^{\beta} f[\varphi(t)] \cdot \varphi'(t) dt.$$

Інтегрування частинами у визначеному інтегралі

Г. Якщо функції $u(x)$ і $v(x)$ диференційовні на $[a, b]$, то

$$\int_a^b u dv = u \cdot v \Big|_a^b - \int_a^b v du. \quad (2)$$

Д.

Відомо, що $d(u \cdot v) = v du + u dv$.

Інтегруємо ліву та праву частини на відрізку $[a, b]$

$$\int_a^b d(u \cdot v) = \int_a^b v du + \int_a^b u dv$$

$$\int_a^b u dv = \int_a^b d(u \cdot v) - \int_a^b v du$$

$$\int_a^b u dv = (u \cdot v + c) \Big|_a^b - \int_a^b v du$$

$$\int_a^b u dv = u \cdot v \Big|_a^b - \int_a^b v du,$$

що й треба було довести.

Докладніше:

$$\text{Тут } (u \cdot v + c) \Big|_a^b = u \cdot v \Big|_{x=b} + c - u \cdot v \Big|_{x=a} - c = u \cdot v \Big|_a^b.$$

Інтеграли від функцій з симетричними межами інтегрування

Г. Має місце формула $\int_{-a}^a f(x) dx = \begin{cases} 0, \text{ функція } f(x) \text{ непарна,} \\ 2 \int_0^a f(x) dx, \text{ функція } f(x) \text{ парна.} \end{cases}$

Д.

$$\int_{-a}^a f(x) dx = \int_{-a}^0 f(x) dx + \int_0^a f(x) dx \quad (*)$$

$$\int_{-a}^0 f(x) dx = \left. \begin{array}{l} x = -t \\ dx = -dt \\ x = -a, t = a \\ x = 0, t = 0 \end{array} \right| = \int_a^0 f(-t) dt = \int_0^a f(-t) dt = \int_0^a f(-x) dx.$$

(поміняли формально літеру t на літеру x).

Підставимо в формулу з (*)

$$\int_{-a}^a f(x) dx = \int_{-a}^0 f(-x) dx + \int_0^a f(x) dx. \quad (**)$$

1) Нехай $f(x)$ непарна: $f(-x) = -f(x)$.

Підставимо в (**)

$$\int_{-a}^a f(x) dx = - \int_{-a}^0 f(x) dx + \int_0^a f(x) dx = 0$$

2) Нехай $f(x)$ парна: $f(-x) = f(x)$.

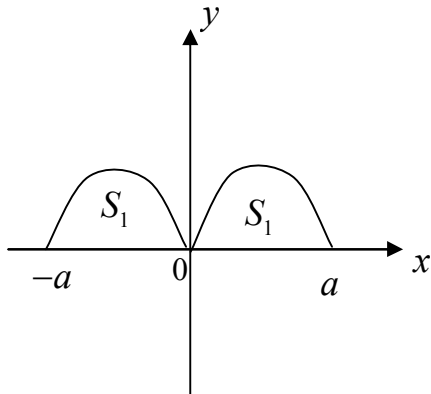
Підставимо в (**)

$$\int_{-a}^a f(x) dx = \int_{-a}^0 f(x) dx + \int_0^a f(x) dx = 2 \int_0^a f(x) dx.$$

Геометрично:

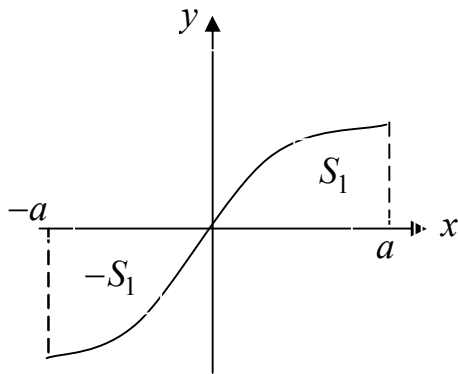

$$f(x) \text{ - парна; } \int_{-a}^a f(x) dx = S_1 + S_2 = 2S_1 = 2 \int_0^a f(x) dx.$$

$$f(x) \text{ - непарна; } \int_{-a}^a f(x) dx = S_1 - S_1 = 0$$

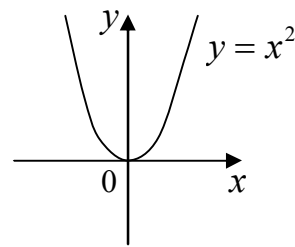
S_1 - площа відповідних областей.

Використовується для спрощення обчислень.

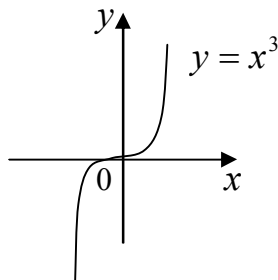
$$1. \int_{-5}^5 x^2 dx = 2 \int_0^5 x^2 dx = 2 \frac{x^3}{3} \Big|_0^5 = 2 \cdot \frac{5^3}{3}.$$

↙
функція парна

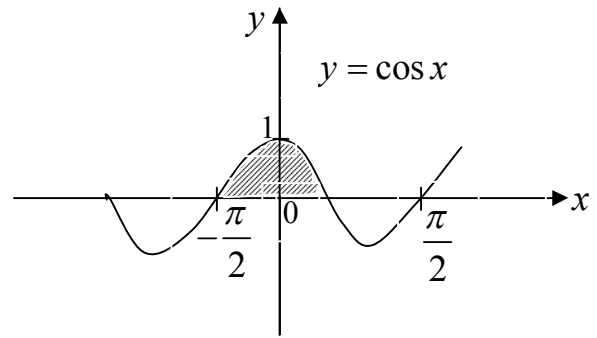
$$2. \int_{-7}^7 x^3 dx = 0$$

↙
функція непарна

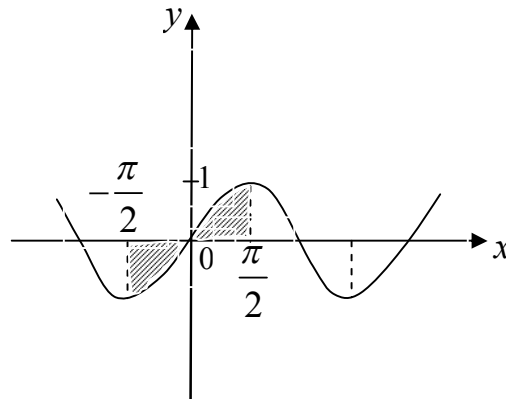
$$3. \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} \cos x dx = 2 \int_0^{\frac{\pi}{2}} \cos x dx = 2 \sin x \Big|_0^{\frac{\pi}{2}} = 2$$

функція парна

$$4. \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} \sin x dx = 0$$

функція непарна

Тема 3.3 Невласні інтеграли

Невласні інтеграли I-го роду

1) Основні поняття

До невластних інтегралів I-го роду відносяться інтеграли, у яких одна чи обидві межі інтегрування є $+\infty$ або $-\infty$, а саме:

$$\int_a^{+\infty} f(x) dx, \quad \int_{-\infty}^b f(x) dx, \quad \int_{-\infty}^{+\infty} f(x) dx.$$

О.1. Невласний інтеграл вигляду

$$\int_a^{+\infty} f(x) dx = \lim_{A \rightarrow +\infty} \int_a^A f(x) dx, \quad (1)$$

де функція $f(x)$ неперервна на відрізку $[a, A]$.

Якщо існує границя справа в (1), то кажуть, що інтеграл збігається; в противному разі – розбігається.

О.2. Невласний інтеграл вигляду

$$\int_{-\infty}^b f(x) dx = \lim_{B \rightarrow -\infty} \int_B^b f(x) dx, \quad (2)$$

де функція $f(x)$ неперервна на відрізку $[B, b]$.

Якщо існує границя справа в (2), то інтеграл збігається; в противному разі – розбігається.

О.3. Невласний інтеграл вигляду

$$\int_{-\infty}^{+\infty} f(x)dx = \int_{-\infty}^c f(x)dx + \int_c^{+\infty} f(x)dx, \quad (3)$$

де $c \in R$.

Вважається, що інтеграл $\int_{-\infty}^{+\infty} f(x)dx$ збігається, коли обидва інтеграли справа в (3)

збігаються; в протилежному разі – розбігається.

Зауважимо, що інтеграл типу (2) зводиться до типу (1) заміною змінної. Надалі детальніше будемо розглядати саме інтеграл типу (1).

2) *Зв'язок з первісною* (аналог формули Ньютона – Лейбніца).

Вважаємо, що $F(x)$ первісна для функції $f(x)$ на $[a, A]$

$$\int_a^{+\infty} f(x)dx = \lim_{A \rightarrow +\infty} \int_a^A f(x)dx = \lim_{A \rightarrow +\infty} F(x)|_a^A = F(x)|_a^{+\infty} = F(+\infty) - F(a).$$

Отже, $\int_a^{+\infty} f(x)dx = F(x)|_a^{+\infty} = F(+\infty) - F(a)$. (1')

Інтеграл зліва збігається, коли $\exists$ скінченна границя $F(+\infty)$

$$\int_{-\infty}^b f(x)dx = F(x)|_{-\infty}^b = F(b) - F(-\infty). \quad (2')$$

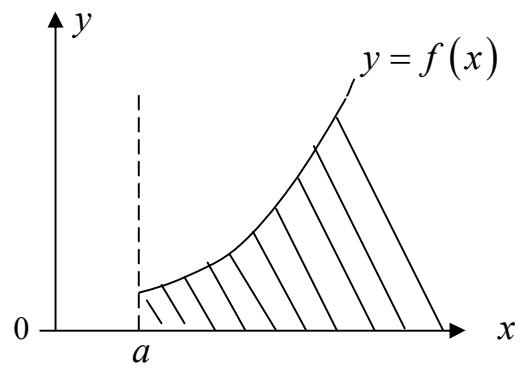
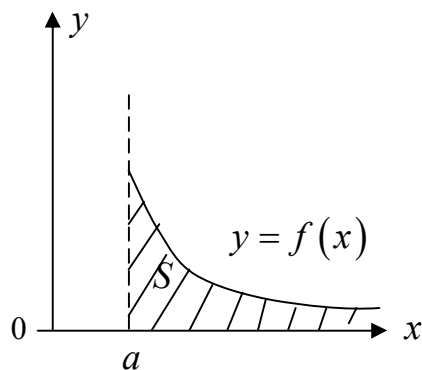
Інтеграл зліва збігається, коли $\exists$ скінченна границя $F(-\infty)$

$$\begin{aligned} \int_{-\infty}^{+\infty} f(x)dx &= \int_{-\infty}^c f(x)dx + \int_c^{+\infty} f(x)dx = F(c) - F(-\infty) + F(+\infty) - \\ &- F(c) = F(-\infty) + F(+\infty) = F(x)|_{-\infty}^{+\infty} = F(+\infty) - F(-\infty). \quad (3') \end{aligned}$$

Інтеграл зліва збігається тоді і тільки тоді, коли існують скінченні обидві границі $F(+\infty)$ і $F(-\infty)$.

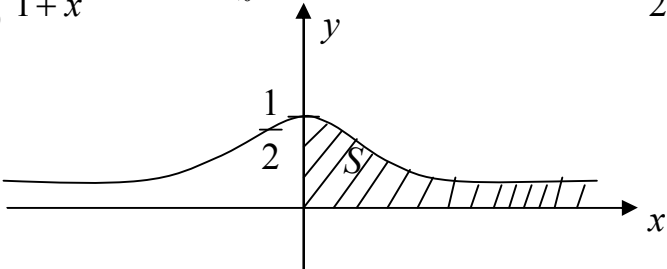
3) *Геометрична інтерпретація.*

$$\int_a^{+\infty} f(x)dx = S \quad \square \text{ площа необмеженої області.}$$

Згідно рис. 1 інтеграл $\int_a^{+\infty} f(x)dx$ збігається, на рис. 2 – розбігається.

Приклад. Дослідити на збіжність заданий інтеграл.

$$\int_0^{+\infty} \frac{dx}{1+x^2} = \operatorname{arctg}x \Big|_0^{+\infty} = \operatorname{arctg}(+\infty) - \operatorname{arctg}0 = \frac{\pi}{2} - 0 = \frac{\pi}{2}$$

$$S = \frac{\pi}{2}$$

4) Дослідження на збіжність інтеграла спеціального вигляду.

Розглядаємо $\int_1^{+\infty} \frac{dx}{x^p}$, $p \in \mathbb{R}$.

Нехай $p = 1$.

$$\int_1^{+\infty} \frac{dx}{x} = \ln|x| \Big|_1^{+\infty} = \ln(+\infty) - \ln 1 = \infty - 0 = \infty \Rightarrow \text{інтеграл розбігається.}$$

Нехай $p \neq 1$.

$$\int_1^{+\infty} \frac{dx}{x^p} = \int_1^{+\infty} x^{-p} dx = \frac{x^{-p+1}}{-p+1} \Big|_1^{+\infty} = \frac{1}{-p+1} \cdot \frac{1}{x^{p-1}} \Big|_1^{+\infty} =$$

$$= \frac{1}{-p+1} \left[\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{1}{x^{p-1}} - 1 \right] = \begin{cases} \frac{1}{p-1}, & p > 1 \Rightarrow \text{інтеграл збігається} \\ \infty, & p < 1 \Rightarrow \text{інтеграл розбігається} \end{cases}$$

$$0, p > 1$$

$$+\infty, p < 1$$

Висновок. $\int_1^{+\infty} \frac{dx}{x^p} = \begin{cases} \frac{1}{p-1}, & \text{збігається, } p > 1 \\ \infty, & \text{розбігається } p \leq 1 \end{cases}$

Вказаний інтеграл є *еталонним* при дослідженні інтегралів на збіжність при використанні ознак збіжності, які називаються ознаками порівняння.

5) *Ознаки порівняння для дослідження на збіжність невласних інтегралів.*

Т.1. (перша теорема порівняння).

Нехай задано два інтеграли:

$$\int_a^{+\infty} f(x)dx \quad (1), \quad \int_a^{+\infty} \varphi(x)dx \quad (2)$$

$$\text{і } 0 \leq f(x) \leq \varphi(x) \quad (3)$$

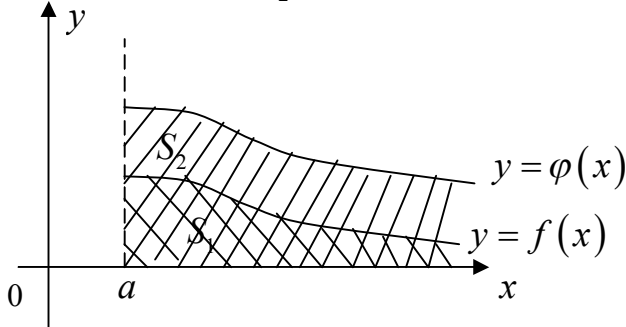
тоді:

1. Якщо інтеграл (2) збігається, то інтеграл і (1) збігається;
2. Якщо інтеграл (1) розбігається, то інтеграл і (2) розбігається.

Пояснення.

$$\int_a^{+\infty} f(x)dx = S_1; \quad \int_a^{+\infty} \varphi(x)dx = S_2; \quad S_1 \leq S_2 \quad (\text{за умовою, бо має місце (3)}).$$

1. (2) збігається, отже S_2 - скінчена величина, але $S_1 \leq S_2 \Rightarrow S_1$ - скінчена величина.

3. (1) розбігається, $S_1 = +\infty$;
але $S_1 \leq S_2 \Rightarrow S_2 = +\infty \Rightarrow$ (2) – розбігається.

Г.2. (гранична ознака порівняння).

Нехай задано два інтеграли: (1), (2):

$$f(x) \geq 0, \quad \varphi(x) \geq 0. \quad (3)$$

Тоді, якщо існує $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{f(x)}{\varphi(x)} = A \neq 0, \quad (4)$

то інтеграли (1), (2) обидва або збігаються, або розбігаються.

Без доведення.

Теорема 2 зручна для застосування у випадку, коли $A = 1$, тобто $f(x) \sim \varphi(x)$ при $x \rightarrow +\infty$.

Приклад. Дослідити на збіжність заданий інтеграл.

$$\int_1^{+\infty} \frac{dx}{x^4 - 3x^3 + x}. \quad (1)$$

Застосуємо теорему 2.

$$f(x) = \frac{1}{x^4 - 3x^3 + x} \sim \frac{1}{x^4} = \varphi(x)$$

$x \rightarrow +\infty$.

Інтеграл для порівняння:

$$\int_1^{+\infty} \frac{dx}{x^4}. \quad (2)$$

Інтеграл (2) еталонний $\int_1^{+\infty} \frac{dx}{x^p}, \quad p = 4 > 1 \Rightarrow$ інтеграл (2) збігається. Згідно теорему 2,

інтеграл (1) збігається.

У випадку, коли підінтегральна функція $f(x)$ знакозмінна, розглядається інтеграл

$$\int_a^{+\infty} f(x) dx \quad (1), \text{ а також } \int_a^{+\infty} |f(x)| dx \quad (2).$$

Т.3. (достатня ознака збіжності).

Якщо збігається інтеграл (2), то збігається і інтеграл (1).

Без доведення.

Невласний інтеграл (1) називається абсолютно збіжним, якщо збігається інтеграл (2).

Невласний інтеграл (1) називається умовно збіжним, якщо він збігається, а інтеграл (2) розбігається.

Зауваження. Поняття особливої точки функції.

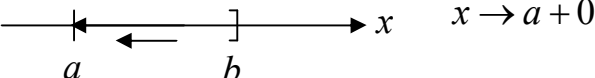
Будемо казати, що точка $x = a$ особлива точка функції $f(x)$, якщо $\lim_{x \rightarrow a} f(x) = \infty$,

тобто функція $f(x)$ необмежена в околі точки $x = a$.

Будемо розглядати відрізок $[a, b]$, на якому задана функція $f(x)$.

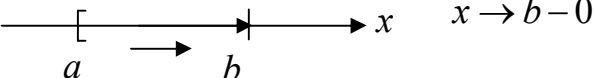
1. Нехай $x = a$ - особлива точка функції $f(x)$.

Тоді $x \in (a, b]$, $\lim_{x \rightarrow a+0} f(x) = \infty$.

Геометрично: $x \rightarrow a + 0$

2. Нехай $x = b$ - особлива точка функції $f(x)$.

Тоді $x \in [a, b)$, $\lim_{x \rightarrow b-0} f(x) = \infty$.

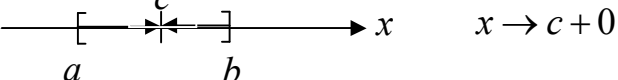
Геометрично: $x \rightarrow b - 0$

3. Нехай $x = c$ - особлива точка функції $f(x)$

$a < c < b$.

Тоді $x \in [a, c)$, $\lim_{x \rightarrow c-0} f(x) = \infty$

$x \in (c, b]$, $\lim_{x \rightarrow c+0} f(x) = \infty$

Геометрично: $x \rightarrow c - 0$
 $x \rightarrow c + 0$

Невласні інтеграли II роду

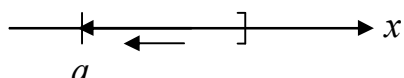
1) Основні поняття.

До невластних інтегралів II роду відносяться інтеграли від необмежених функцій.

Вигляд цих інтегралів такий же, як вигляд визначених інтегралів і для їх розпізнавання треба досліджувати, чи є функція $f(x)$ необмеженою в точках відрізка інтегрування.

О.1. Нехай функція $f(x)$ визначена на проміжку $(a, b]$, точка $x = a$ - особлива точка функції $f(x)$.

Тоді невластний інтеграл II роду

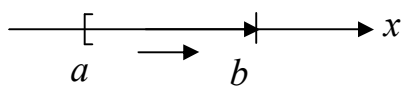
$$\int_a^b f(x) dx = \lim_{\varepsilon \rightarrow +0} \int_{a+\varepsilon}^b f(x) dx. \quad (1) \quad b$$

Якщо існує скінчена границя справа в (1), то невластний інтеграл збігається, в протилежному разі – розбігається.

О.2. Нехай функція $f(x)$ визначена на проміжку $[a, b)$, точка $x = b$ - особлива точка функції $f(x)$.

Тоді невластний інтеграл II роду

$$\int_a^b f(x) dx = \lim_{\varepsilon \rightarrow +0} \int_a^{b-\varepsilon} f(x) dx. \quad (2)$$

Якщо $\exists$ границя справа в (2), то інтеграл збігається, в протилежному разі – розбігається.

О.3. Нехай точка $x = c$, $a < c < b$ - особлива точка функції $f(x)$ на відрізку $[a, b]$.

Тоді невластний інтеграл II роду

$$\int_a^b f(x) dx = \int_a^c f(x) dx + \int_c^b f(x) dx, \quad (3)$$

причому невластний інтеграл збігається тоді і тільки тоді, коли обидва інтеграли справа в (3) збігаються.

Можна довести, що невластний інтеграл типу (2) зводиться заміною змінної до вигляду (1), тому в основному будемо розглядати інтеграли вигляду (1).

2) *Зв'язок з первісною* (аналог формули Ньютона-Лейбніца).

Нехай точка $x = a$ особлива точка функції $f(x)$ на відрізку $[a, b]$, функція $f(x)$ неперервна на проміжку $(a, b]$ і має первісну $F(x)$ на цьому проміжку.

Тоді

$$\int_a^b f(x) dx = \lim_{\varepsilon \rightarrow +0} \int_{a+\varepsilon}^b f(x) dx = F(x) \Big|_{a+\varepsilon}^b = F(b) - F(a+\varepsilon). \quad (1')$$

Тут $F(a+\varepsilon) = \lim_{x \rightarrow a+\varepsilon} F(x)$. Якщо $x = b$ - особлива точка функції $f(x)$ на відрізку

$$[a, b], \text{ то } \int_a^b f(x) dx = \lim_{\varepsilon \rightarrow +0} \int_a^{b-\varepsilon} f(x) dx = F(x) \Big|_a^{b-\varepsilon} = F(b-\varepsilon) - F(a).$$

$$\text{Тут } F(b-\varepsilon) = \lim_{x \rightarrow b-\varepsilon} F(x).$$

У випадку $x = c$ особлива точка функції $f(x)$, $a < c < b$,

$$\begin{aligned} \int_a^b f(x) dx &= \int_a^c f(x) dx + \int_c^b f(x) dx = F(x) \Big|_a^{c-\varepsilon} + F(x) \Big|_{c+\varepsilon}^b = \\ &= F(c-\varepsilon) - F(a) + F(b) - F(c+\varepsilon) = F(b) - F(a) - [F(c+\varepsilon) - F(c-\varepsilon)]. \end{aligned} \quad (3')$$

Інтеграл справа в (3') збігається, якщо $\exists$ скінчені границі $F(c+\varepsilon)$, $F(c-\varepsilon)$ обидві.

Зауваження. При обчисленні інтегралів треба провести аналіз підінтегральної функції на наявність особливих точок на проміжку інтегрування. Якщо таких точок немає, то маємо визначений інтеграл, якщо вони є – невластний інтеграл. Якщо такого аналізу не провести, то можемо отримати помилковий результат.

Приклад. Дослідити на збіжність заданий невластний інтеграл II роду.

$$I = \int_{-1}^2 \frac{dx}{x^2} = \left| x=0 \right| = \underbrace{\int_{-1}^0 \frac{dx}{x^2}}_{I_1} + \underbrace{\int_0^2 \frac{dx}{x^2}}_{I_2}$$

$\swarrow$ особлива точка

$$I_1 = \int_{-1}^0 \frac{dx}{x^2} = \int_{-1}^0 x^{-2} dx = \frac{x^{-1}}{-1} \Big|_{-1}^{0-0} = -\frac{1}{x} \Big|_{-1}^{0-0} = -\left[\lim_{x \rightarrow 0+0} \frac{1}{x} + 1 \right] = -\infty.$$

Інтеграл I_1 розбігається, отже інтеграл I - розбігається (I_2 не розглядали, бо I_1 - розбігається).

!Помилковий розв'язок.

Не проведено аналізу на особливу точку

$$\int_{-1}^2 \frac{dx}{x^2} = \int_{-1}^2 x^{-2} dx = -\frac{1}{x} \Big|_{-1}^2 = -\left(\frac{1}{2} + 1 \right) = -\frac{3}{2} < 0,$$

в той же час підінтегральна функція $f(x) = \frac{1}{x^2} > 0$.

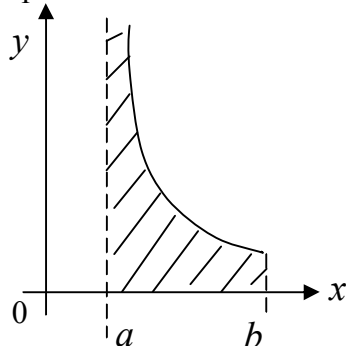
Отримали протиріччя.

3) *Геометрична інтерпретація.*

$f(x) \geq 0$ т. $x = a$ - особлива точка функції $f(x)$ на відрізку $[a, b]$.

$\int_a^b f(x) dx = S$ - площа фігури, що обмежена кривою $y = f(x)$, прямою $x = b$ та

вертикальною асимптотою.

4) *Дослідження на збіжність інтеграла спеціального вигляду.*

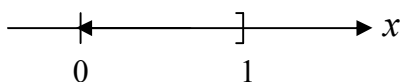
$$\int_0^1 \frac{dx}{x^p}, \quad p \in \mathbb{R}.$$

При $p \leq 0$ маємо $\int_0^1 x^{-p} dx$, $-p \geq 0$, визначений інтеграл.

1. $p = 1$.

$$\int_0^1 \frac{dx}{x} = \left| x=0 \right| = \ln|x| \Big|_{0+0}^1 = \ln 1 - \lim_{x \rightarrow 0+0} \ln x = 0 - (-\infty) = \infty$$

$\swarrow$ особлива точка

2. $p \neq 1$.

$$\int_0^1 \frac{dx}{x^p} = \left| x=0 \right| = \int_0^1 x^{-p} dx = \frac{x^{-p+1}}{-p+1} \Big|_{0+0}^1 = \frac{1}{-p+1} \cdot \frac{1}{x^{p-1}} \Big|_{0+0}^1 = \frac{1}{-p+1} \left[1 - \lim_{x \rightarrow 0+0} \frac{1}{x^{p-1}} \right] =$$

$$= \begin{cases} \infty, & p > 1 \text{ інтеграл розбігається} \\ \frac{1}{-p+1}, & p < 1 \text{ інтеграл збігається.} \end{cases}$$

$$\lim_{x \rightarrow 0+0} \frac{1}{x^{p-1}} \Rightarrow 1) p-1 > 0, p > 1, x^{p-1} \rightarrow 0, \frac{1}{x^{p-1}} \rightarrow \infty$$

$$2) p-1 < 0, p < 1, x^{p-1} \rightarrow \infty, \frac{1}{x^{p-1}} \rightarrow 0.$$

Висновок: $\int_0^1 \frac{dx}{x^p}$ -- $\begin{cases} p \geq 1, \text{ розбігається} \\ p < 1, \text{ збігається.} \end{cases}$

Наведений інтеграл є еталонним при застосуванні ознак порівняння при дослідженні невласних інтегралів II-го роду на збіжність.

4) *Ознаки порівняння для дослідження на збіжність невласних інтегралів.*

Ознаки аналогічні наведеним для невласних інтегралів I роду.

T.1. (перша теорема порівняння).

Нехай задано два інтеграли:

$$\int_a^b f(x) dx \quad (1), \quad \int_a^b \varphi(x) dx \quad (2),$$

причому т. $x = a$ - особлива точка функцій $f(x)$ та $\varphi(x)$ і $0 \leq f(x) \leq \varphi(x)$ (3) на $(a, b]$.

Тоді:

1. Якщо інтеграл (2) збігається, то і (1) збігається;
2. Якщо інтеграл (1) розбігається, то і (2) розбігається.

Без доведення.

T.2. (гранична ознака порівняння).

Нехай задано інтеграли (1), (2) і $x = a$ - особлива точка функцій $f(x)$ та $\varphi(x)$;

$f(x) > 0, \varphi(x) > 0$ (4) на проміжку $(a, b]$.

Тоді, якщо $\exists \lim_{x \rightarrow a} \frac{f(x)}{\varphi(x)} = A \neq 0$, то обидва інтеграли або збігаються, або розбігаються

одночасно.

Без доведення.

У випадку, коли функція $f(x)$ знакозмінна, то розглядаються інтеграли:

$$\int_a^b f(x) dx \quad (1) \quad \text{і} \quad \int_a^b |f(x)| dx \quad (5), \quad x = a \text{ - особлива точка функцій } f(x).$$

T.3. Якщо інтеграл $\int_a^b |f(x)| dx$ (5) збігається, то збігається і інтеграл $\int_a^b f(x) dx$.

Без доведення.

Існує така термінологія:

Якщо інтеграл (5) збігається, то інтеграл (1) абсолютно збіжний.

Якщо (1) збігається, а (5) розбігається, то (1) умовно збіжний.